

Леон
Василевський

УКРАЇНА

та її

проблеми

Леон Василевський
УКРАЇНА ТА ЇЇ ПРОБЛЕМИ

Переклад з польської мови

Богдан Подолянко

Дарував
Ланцюг
Меребенків
4/21/97
1110 11/97

Леон Василевський

ЛЕОН ВАСИЛЕВСЬКИЙ

УКРАЇНА

та її
проблеми

Переклав з польської мови

Богдан Подолянко

АДЕЛАУДА — 1988 — АВСТРАЛІЯ

Wasilewski, Leon

UKRAINE AND HER PROBLEMS

Translated from Polish into Ukrainian by
Bohdan Podolanko

«Knyha» Publishers
Adelaide — 1988 — Australia

ISBN 0 949617 12 1

Обкладинка: Пилип Вакуленко
Cover by P. Wakulenko

Леон ВАСИЛЕВСЬКИЙ (1870 - 1936) діяч і теоретик ППС (Польська Партія Соціалістична), публіцист, дипломат; від 1896 в ППС, один з провідників партії і найближчих співробітників Йосифа Пілсудського; 1918 - 1919 міністер закордонних справ Польщі; від 1929 р. редактор *Неподлеглосці* (Незалежності).

Друкарня М. Цюрака, Аделаїда, Австралія
Printed by M. Ciurak, Adelaide, Australia

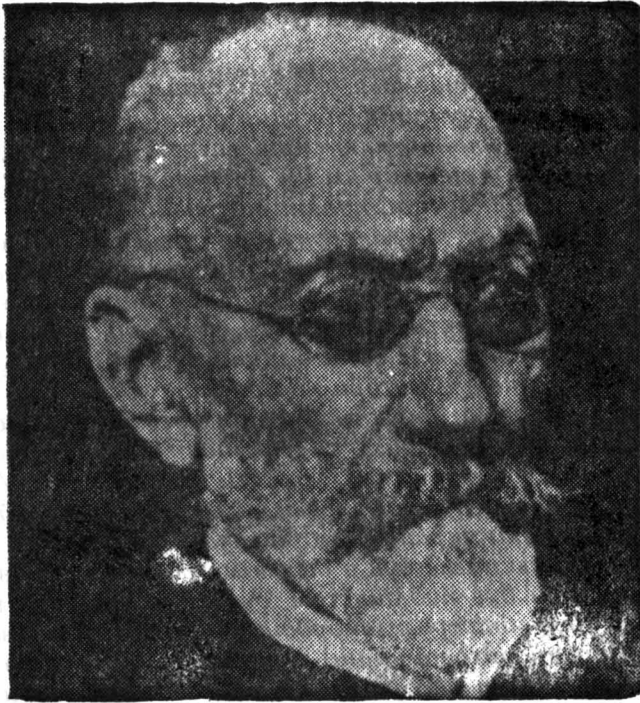
ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Коли ми стрічаємося з публікаціями про Україну, авторами яких є чужинці, зокрема росіяни чи поляки, то маємо досить причин, щоб сприймати їх критично, ставитися до них з недовір'ям чи мати до них навіть упередження. Наші сусіди, поляки чи росіяни, довго дивилися на Україну, як на територію для експансії своїх держав, тому й відповідно писали про минуле України.

Є, однак, випадки, коли праці чужинців про Україну є не лише об'єктивного змісту, якщо об'єктивна людина взагалі існує, але вони є цікаві для українців тим, що такі чужинецькі автори не прикрашують подій з нашого минулого, а подають чи оцінюють їх на підставі примарних (джерельних) та секундарних інформацій. Такою публікацією можна вважати розвідку про Україну Леона Василевського, переклад якої з польської мови даємо в руки українського читача.

Василевський не був в стислому розумінні слова істориком. Він був публіцистом, суспільним діячем і політиком (був міністром закордонних справ Польщі зараз після Першої світової війни), однак його публікація про Україну є доволі авторитетна з двох основних причин: покликуючись на польського вченого Олександра Яблоновського, він дуже докладно визначив етнографічні землі України. Далше, Василевський виказує докладне обізнання з минулим українського народу, а в останніх розділах дає образ ситуації в Галичині і на Придніпрянщині, базований на особистих спостереженнях.

Оригінальна публікація в польській мові була написана для польського читача. Перечитуючи уважно передмову автора, а також беручи до уваги зміст його книжки, можна легко зрозуміти причину її написання. Книжка появилася в 1911 році і в тому часі було очевидним, що скорше чи пізніше мусить дійти до війни й до розпаду тих держав, які мали багатонаціональне населення. Поляки були одними з перших, які хотіли такої війни, бо бачили можливість відновлення своєї державности. А географічне положення Польщі було незavidне, бо зі сходу і заходу вони сусідували з великими державами.

Олександр Яблоновський*

Василевський належав до тих польських політиків, які вважали самостійну українську державу, як свого роду konieczność для вдержання політичного балансу на сході Європи. Тому, на нашу думку, провідним мотивом його публікації в кращі відносини поляків і українців на базі державної самостійности обох народів. До якоїсь міри він перегукується з Шевченком («Польща впала і нас завалила»).

Описуючи минулі часи українського народу, Василевський зосереджується на формації українців, як ок-

---

* Олександр Яблоновський (1829 - 1913) — історик, етнограф, подорожник; знавець подій в Русі; співвидавець *Зьрудел дзейових* (Дійових джерел).

ремої політичної одиниці. Це є дуже важлива частина української історії, й інші автори, які описують різні аспекти минулих подій нашого народу, обговорюють питання кристалізації нашого народу, як окремого від поляків і росіян, може не з такою докладністю, як це робить Леон Василевський, розглядаючи тільки цю одну тему. Його думки зводяться до наступного:

Первісна формація українського народу, як окремої політичної одиниці, іншої від росіян і білорусів, не могла початися на Придніпрянщині, бо ці терени були довго під постійними нападами то половців, то печенігів, то, врешті, татар. Сама столиця Київ мала часом дуже мале число мешканців, наприклад, в 13 столітті. Західні землі, тобто Галицька, Волинська і Поліська, мали кращі умови життя і тут позначилися початки формації українського народу. Очевидно, що ця тенденція пішла згодом на схід. А причиною повільного розвитку українського народу було те, що наші предки не мали своєї власної держави і були під пануванням то Литви, то Польщі, то, врешті, Росії.

Не зважаючи на те, що українські землі були під пануванням чужих держав, народна культура була тим чинником, який зберіг національну окремішність українського народу. Василевський докладно розглядає це питання в різних частинах України, а також в різних часах її минулого. Помимо довголітньої польонізації на західних українських землях, а також русифікації на сході України, при помочі культурних чинників дійшло до національного пробудження серед українців, зросту української літератури, а також повороту зденационалізованої інтелігенції, яка стала свого роду мотором українського національного пробудження.

Автор змальовує ситуацію в Сх. Галичині під Австрією, виказуючи, яку важливу роль відіграла Галичина в пробудженні національної свідомості цілої України. Правда, національне пробудження почалося скоріше на Придніпрянщині, однак, в наступних роках російський уряд нищив найменші прояви українського національного пробудження і Галичина була самотнім тереном, де могла розвиватися українська мова, література й наука, як теж українське політичне життя. На превеликий жаль,

доля поляків була подібна, бо вони не могли розвиватися політично ані на теренах під Росією, ані під Німеччиною, а тільки в Галичині під Австрією. Очевидно, що це були причини польсько-українських міжусобиць, які не могли помагати ані одним, ані другим.

Варто звернути увагу на те, що Василевський обминає події з минулого, в яких виявлялася польсько-українська боротьба. Він майже не згадує про Козаччину чи Гайдамаччину, а також про дуже гарячу справу в часі писання його книжки, тобто про вбивство намісника цісаря графа А. Потоцького, dokonane українським студентом Мирославом Січинським. Це є доказом, що ціллу цієї публікації було злагіднення польсько-українських відносин, а не їх загострення.

Коли ми всесторонньо проаналізуємо національну свідомість, а також політичну ситуацію в різних частинах України перед Першою світовою війною, то можна розуміти, чому світ знав так мало про Україну і про українців. А про державницькі аспірації нашого народу в світі й гадки не було. Однак, вже спочатку Першої світової війни українці одні з перших виказали свої державницькі стремління. Василевський, пишучи свою книжку в 1911 році, знав більше про Україну, як його сучасники, чужинецькі історики чи політики.

Вправді він навіть гостро критикує українців на східних землях за їхню слабу політичну активність. Коли в Галичині українці розвивалися, як окрема політична одиниця, тобто як нарід — мовно, літературно, науково й політично, на Придніпрянщині українці не мали своєї мови в школах, в церкві, в пресі, в уряді, в професійному та науковому житті, звелися тільки до етнографічної маси. Однак, Василевський твердить, що скорше чи пізніше, а самостійницькі стремління українців покажуться виразно і це буде великою проблемою для Росії.

Погляди Василевського були продуктом його 20-річної студії українського питання, а також збирання потрібного матеріалу. Думки Василевського є також результатом його особистих спостережень в Петербурзі, Києві і Львові.

Після появи оригіналу цієї книжки вибухла Перша світова війна. Можливо, що це була одною з причин, чо-

му ця публікація не збереглася в бібліотеках чи в приватних людей. Тому, коли ця книжка дуже випадково попала до нашого видавництва, ми зразу рішили передрукувати її в українському перекладі.

* * *

Дякуємо пані Марії Йовик з Нью Йорку за збереження цієї публікації та позичення її для написання українського перекладу. Дякуємо п. Богданові Подолянкові за переклад зроблений безплатно. Його переклад, консультація в часі друку, а також виготовлення покажчика прізвищ — це багато праці, беручи до уваги його незавидний стан здоров'я. Дякуємо також п. Пилипові Вакулєнкові за приготування фотографій для репродукції, оформлення обкладинки та мовні поради. Вкінці дякуємо пані Олі Ляшкевич за знайдення фотографій у її бібліотеці. Ця безплатна поміч уможливила друк цієї публікації по уміркованій ціні.

Микола Цюрак

За Видавництво «КНИГА»

Цю публікацію можна замовити, пересилаючи суму \$ 13.00 (австралійських) за книжку і перелилку до:

KNYHA PUBLISHERS (M. Ciurak)
3 Welkin Street,
Windsor Gardens,
South Australia 5087

ПЕРЕДМОВА АВТОРА

Від Білостоцького і Бельського повітів Гродненської області, вздовж східних окраїн Седлецької і Люблинської областей, через цілу Галичину від північного Сяну і на південний захід в напрямі Новотарчизни, і ще далі — на угорському Спишу, польська людність сусідює з спорідненим собі народом українським. Це майже 30-мільйоновий нарід, якого осели займають великі земельні простори, що тягнуться від півдня Мінщини аж до Чорного і Азовського морів, від угорського Закарпаття аж поза Дон і Кубань.

Але не тільки сусідство і расова спорідненість чи мовна близькість в'яжуть поляків з тим народом. Спрягли нас з ним на протязі віків спільні дії долі тієї самої державности. Навіть нині велика частина української Русі співіснує політично з кусками польської землі в Галичині, а на цілому західному терені українського поселення, польське життя є чисельно заступлене й сильне.

Наслідком того питання польсько-українських відносин в російській державі і, тим більше, під пануванням Австрії не сходять із порядку дня. Справа відокремлення Холмщини і польсько-руська боротьба у Східній Галичині, кажуть нашій спільноті щораз частіше цікавитися нашими найближчими сусідами на сході і пізнавати ті рухи, які кружляють там, такі близькі, й рівночасно з тим, — такі чужі і чуже нам українське суспільство.

На жаль, наш загал дивиться на Україну і українську проблему крізь затемнені окуляри політичних упереджень, опертих на цілковитому незнанні реальних відносин. Погана січка журналістичних інформацій, пристосованих до тимчасових партійних настанов, оце і є джерело знань для пізнання українських справ пересічним польським інтелігентом. Нам цілковито бракує постійних об'єктивних інформацій про розвиток українських проблем в сучасному стані і в тенденціях на майбутнє.

Але хіба настав час на докладне пізнання, глибше розуміння і тверезу оцінку української проблематики. Ніхто не буде заперечувати, що Україну треба пізнати у всіх об'явах її сучасного життя, щоб знати, що то є український рух і яке становище треба зайняти супроти нього. На перешкоді є однаке цілковитий брак в нашій літературі творів, які уможливили б пізнати цілість тих справ, які становлять українську проблему.

Отже не маючи претенсій на вичерпну інформацію проблеми, на що треба б обширної праці, автор цієї книжки бажає дати польському читачеві усистематизований збір-перелік загальних справ, а разом з тим дати найнеобхідніші відомості з тієї ділянки. Нехай моя праця буде вступною інформацією для пізнання України і її проблем, а вона сповнить своє завдання у тій спільноті, для якої вона є призначена.

Становище, яке я займаю, виробилося в часі понад 20-літнього зацікавлення українською справою, як закордоном, так і в Галичині. В цій книжці послуговуюся не тільки друкованими публікаціями, але й особистими враженнями — киявськими і львівськими. Не одна думка, тут висловлена, постала при ближчій контакті з представниками українського руху, або під впливом випадків, яких я був наочним свідком. Зустрічаючись з українською молоддю в Петербурзі, належачи до співробітників часописів *Нарід* або *Життя і слово*, слухаючи викладів сл. п. проф. Огоновського, зустрічаючись із цілим рядом руських політиків на львівському терені, приглядаючись до руських учених в Товаристві ім. Шевченка, нарешті, — далеко від українського руху, — пильно слідкуючи за розвитком інтелектуального життя України, збирав я цей матеріал, з чим нині хочу поділитися з моім польським читачем.

Відаючи в руки спільноти книжку про українську проблематику в добу такого великого загострення польсько-українських взаємин, я згори приготований на те, що не зустрінеється вона з об'єктивною та безсторонною оцінкою у польських шовіністів чи серед українських націоналістів.

В очах перших я буду крайнім українофілом, який, — хто знає, чи не за *прусські марки* — старається шкодити польській справі, допомагаючи *українським гайдакакам* в їх протипольській акції. Другі, в моїй книжці напевно відкриють п'ятно *історичної Польщі* й намагання оборони польського стану посідання і т. п. Страшні речі.

Не залежить мені ні на одних, ні на других. Сподіюся, що моя книжка попаде в руки і таких, які чогось корисного із неї навчаться і може захочуть ближче пізнати джерела справи, яку я тільки представляю загально. Ті зуміють напевно завважити, що помимо гарячої симпатії для відродження українського народу і глибокої віри в його гарне майбутнє, а також мимо нероз гострої критики явищ, які уважаю за від'ємні, я старався завжди бути об'єктивним і безсторонним.

Краків, 20 травня 1911 р.

Леон Василевський

РОЗДІЛ I

Мандрівка слов'янських племен із Заходу. — Східне рам'я слов'янського роду. — Постання Русі. — Норманська державна установа. — Формування південного рамени Русі. Кристалізація київського осередку. — Колонізація південних земель. — Роля польської частини. — Колонізація за литовських часів. — Напади татар. Роля білоруської частини. Колонізація в часи Унії. — Значення Хмельниччини при колонізації Задніпров'я. — Наддніпрянська пустиня. — Дальші постоуши в колонізації за польських і російських періодів. — Українсько - польський кордон. — Значення румунського кореня. — Сучасна українська територія. Російська Україна. — Австро-угорська Україна. — Інші національності на українській території. — Самоставання української мови. — Її місце в колі інших слов'янських мов. — Три українські типи. — Антропологічні риси українських людей. Число українців. — Психічно-звичаєва відрубність українців.

Правдоподібно у VI — VIII століттях нашої ери відбувалася мандрівка слов'янських племен з терену горішньої Висли і Підкарпаття у східньому напрямку. Племена ці вдерлися між литовський люд на північному заході, у фінські терени на півночі й північному сході, врешті між тюркські племена на сході й півдні. Частина їх поселилася над озером Ільмень, над горішньою течією р. Оки, над допливами Дніпра, Дністра, Двини й Бугу. — становила східній відлам слов'янського роду. Східньо-слов'янські племена були раніше втягнені в торговельні стосунки. Араби від Каспійського моря, греки — від Чорного, врешті нормандці від Балтику нав'язали торговельні стосунки з ними, купуючи в них різні сирівці, як дерево, віск, рибу, хутра і невільників. Нормандці запускаються глибоко в північно-східню Слов'янщину, доставшись туди водними шляхами. Вони поневолюють східньо-слов'янські племена, які бачать у них рятунок від суворо діючих супроти слов'ян тюркських кочівничих племен.

Поступово нормандці із своїми родинами поселяються серед слов'ян і починають втягати їх у систему держави. В той спосіб постають осередки панування нормандців, які поволі об'єднуються в одну громаду під зверхністю київських князьків. З часом нормандські перемо-

жці стають частиною завойованих слов'ян та вживають свою назву Русь, яку вже від довшого часу вживали нормандські варяги, а візантійські й арабські письменники так описують північно-східніх слов'ян:

«Русь» — це збірна назва, яку вживали найдавніші київські хронікарі. Вона стосувалася до всіх східньо-слов'янських племен які жили в IX — X століттях над озером Ільмень і Дніпром, або в їхньому сусідстві (новгородці, кривичі, радимінці, в'ятичі, поляни, деревляни, волиняни, дуліби, бужани, тиверці, уличі, сіверяни, дреговичі, червоні хорвати). Назву Русь прийняла собі держава, zaloжена в IX столітті нормандцями з центром у Києві.

Поодинокі племена, які спільно творили одню Русь, напевно вже в добі творення київської держави, мали певні ознаки етнічної та мовної, тобто народності, але окремої народності не творили. Поступове зближення цих східньо-слов'янських племен, тобто русинів, творило більші групи і спричинило постання двох, а там і трьох відламів однієї Русі, із прикметами відмінної мови, що надавало цій групі своєрідну окремішність від двох інших. Це підтверджують найновіші археологічні дослідження. До південно-руського відламу увійшли, як доказує найсолідніший у нас знавець наддніпрянської колонізації, Ал. Яблоновський: поляни в центрі Київщини; деревляни на київському Поліссі, із столицею Коростенем; південні сіверяни, за Дніпром попри ріку Десну, з Черніговом і Лубнями; дуліби на Волині, сягаючи від Луцька аж до Турова над Прип'яттю; бужани поза дулібами в доріччя Бугу, від його джерел, аж до поселень ят'ягів із своїми червенськими городами; тиверці на півдні над серединою Дністра; а далі червоні хорвати в півніжжях Бескиду, над горішнім Дністром і Сяном, аж до рубежу Білохробатова з Краковом.

До тіснішого єднання цих південно-руських племен причинилася найкраща політична влада Русо-варягів, які їх завоювали, поневолюючи не лише незалежні племена, але накладаючи владу і тим племенам, які вже формувалися з ласки і залежності від хозар (поляни і сіверяни), чи від ляхів (червенські городи разом з Пере-

зверхньою владою було вихідним пунктом довголітнього наближення південно-руських племен в самостійну народність.

Звернімо увагу, що ще в добі княжих спроб, процес народної кристалізації південно-руських племен не закінчився, вони відчували себе мало зближеними з їхніми найближчими сусідами від півночі, слов'янськими кривичами, які своїм поселенням підходили майже впритул до Києва, з другого боку мало відчували кровний зв'язок з далекими перемишлянами, які жили десь там недалеко краківської землі.

Здається, немає сумніву, що до кристалізації південно-руських племен спричинювався теж постійний наплив із заходу, людей із відмінними ознаками, які, втискаючись у розкидані поселення, також асимілювали їх з собою. Проте, утвердження південно-руської народності й тяготіння до Києва, мало різку й наглу перерву в першій половині XIII століття.

Південними сусідами південно-руських племен були чужі їм племена і народи, які мандрували із сходу на захід, поселяючись на короткий чи довший час на причорноморських площинах. Туди відбувалася мандрівка народів уже від III століття. Після готів і герулів появляються гунни, а під кінець V століття — болгари. В половині наступного століття об'явилися араби, в IX столітті проходять туди над Дунаєм мадяри. В тому ж столітті приходять печеніги, турки (взи), половці (кумани), проти яких князьки і руські племена ведуть затяжні війни в низах Дніпра і Дону.

Існування тих кочівничих племен, звичайно війовничих, зупиняло, а то й цілковито унеможлиблювало їхнє просування на південь. Слов'янська держава Рюриковичів сягала на Дніпрі ледве до Росі і Трубежа. Далі на південь, поза тими ріками були степи, зайняті кочівничими тюркськими племенами (т. зв. «Чорні клобуки»), ділячи Русь від половців, які займали терен між Доном, через Дніпро і Бог до Дністра і берегів Чорного моря.

Ото ж ті тюркські племена, споріднені з половцями (торці, берендії, черкеси, частки печенігів іт.д.) шукали союзу з Руссю проти половців, із-за чого входили в спів-

життя з русичами, асимілювалися, ставали жертвами руської культури, засвоювали мову, але не без того, щоб і від себе не накинати руським племенам своїх елементів. Постає щось на зразок русько-тюркського кочівництва (бродники, болохівці*), організовані на воєнних засадах, подібних до пізнішого українського козацтва.

Наїзд татарів завдав Русі смертельного удару й цілковитої дезорієнтації. Після жахливого удару над Калкою (1224), монгольська навала спустошила майже цілу Київщину, значну частину Волині й Галичини. Великі терени осталися зовсім безлюдними. В 1240 році татари здобувають Київ, знищуючи тотально загально руську державну націю. На довгий час зупиняється поширення Русі на південь і на схід. Натомість виперті татарами на північ рештки тюрських кочівників, стають русинами, вважаючи Русь своєю батьківщиною, а південь країни займають татари.

Київська Русь виявила характерні риси в протизазі до двох інших руських груп — північно-західної, з якої постала Білорусь (головні міста: Полоцьк і Смоленськ) і північно-східної, зав'язок майбутньої Великоросії (Володимир і Москва). Увібравши в себе частину тюрських атрибутів, не допомогло Русі встоятись проти татар, що й не дозволяє твердити, що оця Русь стала зав'язком українського народу.

Українська народність твориться остаточно в добі татарського панування, на території західного південно-руського району, частину якого вдалося оберігти від татарських нападів.

Галицько-Волинська держава постає на переломі XIII століття і триває до половини XIV ст., пробує стати осередком південно-руських земель. Отже тут, в Галичі і на Волині кристалізується українська національність,

---

* Бродники — це селяни з Наддніпров'я, які, шукаючи виходу із свого тяжкого положення, через боярську самоволлю, втікали масово в степи. Подібна ситуація була в інших землях Русі. Разом з т. зв. болохівцями вони творили автономні громади з виборними отаманами, нападали й грабували бояр, а часом навіть помагали то половцям, то татарам у війнах проти князів. Див. *Нарис історії України* М. Яворського, частина I, стор. 131.

яка у XIV столітті виразно виступає в мовних досягненнях того часу. Так перший раз південно-руські терени зберегли українську самобутність, яка почала ширитися на знищеній землі.

Ця українська колонізація відбувається одначе не в опіці самостійних руських урядів, але під владою держав, які від половини XIV століття стали господарями руської землі, — Литви, Польщі, врешті Росії. В колонізації українських земель бере участь, часто дуже важну, не лише південно-руське населення. Всі ці чинники просто губляться в сильній українській субстанції.

Поскілки в Київській Русі велику ролю грав тюркський вплив, яким був надиханий руський нарід, слов'янський нарід, так в Галицькій Русі таку ролю грав польський вплив. Від часу зайняття Червоної Русі в XIV ст., вплив польських колоністів — селян і ремісників — тривав довго. Не була це однак колонізація масова, чи кимось унапрямувана. Вона забарвлює собою українську кров, чимдуж на схід чи південний схід, то менше, але й там її, тієї польської крові не бракує.

Після перемоги литовських князків над татарами в другій половині XIV стол., Київ підноситься знов. Нові володарі Русі (південної) висувають оборонні пости на півдні далеко в глибину степу й оборонними станицями стають Канів, Черкаси, Вінниця, Брацлав, Звенигород. Це уможливує також просування еміграції з півночі, з тих теренів, що лежать на просторі між Прип'яттю, Стирем і Києвом, які потерпіли найменше від татарських нападів. Постають тимчасові поселення руських людей, що нагадують кочівників. Але новий напад татарів під командою Менглігирея (1482) у значній мірі знищує цей еміграційний рух.

Одначе після цієї страшної монгольської навали, яка востанне знищила Київ і майже повністю ліквідувала все населення, замешкале на південь від Києва, новий колонізаційний рух знов оживає і то ще з більшою силою. У тому переселенні ключеву ролю відірають білоруси, які заселили всі залишені оселі вздовж Дніпра, хоч далеко в степи не запускалися. Білорусів увібрав у себе український люд, хоч і сам частинно розпливався з но-

вими племенами, створюючи відрубний мовний і побутовий тип українця — поліщуків, а деякі вчені, напр., Соболевський, уважає їх окремим народом українців, поруч із південною віткою.

У XVI столітті, зокрема в добі політичної Унії (1569), коли Волинь, Київщина і Брацлавщина були прилучені до Корони, колонізація тих земель розвивається прискішено. Польсько-українські магнати займають вільні терени над Дніпром, Богом, Дністром, заселяючи їх колоністами з Червоної Русі і з корінної Польщі, які скоро вимішуються з українською людністю й не остається сліду їхньої окремішности. Українська субстанція в епоху Унії була така сильна, що розпускала в собі всякі домішки, не виключаючи навіть решток татарів на київському Поліссі, на Волині, а значно пізніше теж на Поділлі.

Іміграція із заходу і півночі на південь дійшла до найвищого розвитку під кінець першої половини XVI століття, коли вибух козацьких повстань зупинив її майже цілковито. Великі простори землі над Дніпром, що її займали поляки, стають пустинею, людніє лише Полтавська область, частина Харківської і Воронізької — дякуючи тому, що українці втікають від поляків на лівий берег Дніпра.

Тому, що Москва застерегла собі право на широкий шмат землі, на ціле побережжя праворуч Дніпра, від Києва аж до Запорізького степу, що остався під її владою, який мав остатися незаселеною зоною, колонізація цього терену йшла поволі, а російські царські війська розганяли й тих поселенців, що там нагромадилися. Такий «згон», із великою жорстокістю, на наказ царя Петра I (1711 - 1712), за гетьманування Самійловича, став великою трагедією для людности й чорною плямою в житті українців. Щойно після того, як російські війська опустили Правобережну Україну (1714), наддніпровська пустиня скоро заселяється за поміччю польських панів, які спроваджують сюди осадників з київського Полісся і з Волині. Поверталися також деякі переселенці з-за Дніпра, де тиск козацької Гетьманщини ставав чимдуж жорстокішим.

У XVIII ст. заселяється Поділля (після Карловицького миру в 1699), де між іншими поселилося немало польських мазурів. Мазури поселялися теж, як будівники в лісистих околицях Волині і київського Полісся. Завоювання т. зв. Новоросії спрямовує потік української еміграції до губерній Херсонської, Катеринославської і Таврійської. В кінці XVIII ст. чорноморські козаки поселяються над Кубанню. Український люд цілими масами появляється у Ставропільській губернії і творить теж великі осередки над Волгою, а пізніше в Сибірі, находячи великі й порожні землі на сході і південному сході, в той час, коли на заході і південному заході хвилі української еміграції відбиваються мов від муру від румунів і поляків.

У віковому часі польсько-український кордон пересувався в наявну некористь українців. Те саме можна сказати про румунсько-український кордон. Але український корінь зумів засвоїти для себе досить від румунів, що ще нині можна зауважити. Румунський вплив тягнувся від Молдавії, чітко відбиваючись понад Дністром і горішнім Прутом. Плем'я гүцүлів, на думку багатьох учених, якщо не просякле румунізацією, то має значну частину румунської крові у собі.

Дорогою асиміляції на протязі віків — від тюркського, білоруського, польського, аж до румунського і сербського — з одного боку, а з другого — взаємні впливи на людність українську, витворила цілковито самостійну українську націю, з відмінними характерними мовними і психічними рисами.

Територія, яку займають українці, лежить між 38 і 60 ступенів східної довжини і 45 до 53 ступенів північної ширини, займає бл. 140,000 квадратних миль, входить у склад трьох сучасних держав (не забувайте, що книжка є писана в 1911 р. — Б. П.).

Найбільша частина українського терену входить у склад Російської держави. Це повністю Волинська губернія, з близькими до неї територіями Мінської губернії (пинська і мозирська), Гродненська (частина білостоцького і бельського, кобринського, пружанського і брестського), Південно-східній край Польського королівства (ча-

стини повітів: янівського, бялського і володавського Седлецької губернії і холмського, грубешівського, замойського, білгорайського і томашівського — Люблинської губернії), губернія Подільська, значна частина Бессарабської, ціла Херсонська і Єкатеринославська, північна частина Таврійської, ціла Полтавська і Харківська, більша частина Чернігівської, південно-західня частина Курської, західні частини Воронежської, Донської, більшість Кубанської округ і губерній Чорноморську та Ставропольську.

В Австрійській монархії український терен є: північно-західня Буковина, Східня Галичина і прикарпатський шмат земель, що тягнуться аж до Новосандеччини і Новотарська в Західній Галичині. В Угорщині — округи земплінська, ужгородська, береська, мармароська, частина шариської і списької.

Українська етнографічна територія має кордони з білорусами і росіянами, при чому останній граничить також з Україною зі сходу; на заході з поляками, на півдні з словаками, угорцями і румунами, а також з осередками татар і кавказьких народів.

Тому, що українська територія займає такі просторі терени, на сході і на півдні вони є ще колонізовані й тому не всюди густота українського населення є однакова. Подекуди українська еміграція, чи пак колонізація відбувається разом з російською (напр. на південному сході). Натомість деінде, території заселені і опановані частинно українцями, були під тиском чужої колонізації (польської, німецької тощо). У висліді відсоток українців на українській території не є всюди однаковий.

Найбільш однорідне населення є в Полтавській області, на півдні Чернігівської, на сході Київської і в сусідніх частинах Харківської та Єкатеринославської. Тут українці становлять від 80 до 90 відсотків усього населення. На заході української території, — в Галичині й Холмщині — поляки становлять чималу домішку населення, що подекуди доходить до 50 відсотків. На півдні цю саму роль відіграє румунський елемент, а на сході російський. Вистачить сказати, що в Бессарабській окрузі є 41 різних національних груп, а в Херсонщині аж

57, але в цій останній українці становлять однак більшість населення.

Все це відноситься до сільської людности, яка надає чіткий національний характер. Що, однак, відноситься до населення міст української території, то мовно воно є чуже українству, хоч і є українським з походження. В містах на заході українських земель найчисельнішими є поляки і жиди, а чимдалі на схід — росіяни. Найбільші українські міста не є українськими під оглядом національним. Натомість оселі і менші міста (там, де жиди не становлять більшості), мають виразно український характер. Це є наслідок сумної дійової долі України, яка позбавила її ступнево всіх клас населення окрім селян — нормальна доля народу, який стратив власну державну організацію на довший протяг часу.

Український селянин пережив усі історичні бурі на протязі віків, які шаліли в його країні. Не тільки пережив в своїх давніх садибах, але й поширив їх далеко на схід і південь, займаючи нові території та асимілюючи чужі елементи. Цей селянин зберіг не лише свої давні пісні та звичаї, але передусім окрему мову, найважливіший елемент національної окремішности.

Якщо говоримо про українську мову, то мусимо в кількох словах висловитися про її самостійність, оспорожувану російськими вченими.

Це питання існує віддавна і, якщо б до чисто наукової суперечки не прийшли елементи, які не мають нічого спільного з наукою, — елементи політичні, то розв'язка цього питання не була б тяжка. На жаль, ці елементи (політичні) замутили ясність осуду великого числа вчених, у висліді чого ще й тепер навіть в поважних працях стоїть питання, чи українська мова є мовою такою самою, як польська, чеська, німецька, французька, чи вона є тільки говіркою — одною з говірок російської мови? В своїй істоті це питання не має практичного значення, бо не існує такої критерій, яким можна відрізнити говірку від мови. Чи мова, якою послуговується українське населення, назвемо говіркою чи мовою, немає найменшого сумніву, що вона має таку суму окремих цих, спільних для всіх її говірок, в протиставленні до говірок білору-

ських і великоруських, що мусимо визнати її окремішною та самостійною мовою. Такої думки є найбільш відомі мовознавці від Мікросіча до Шахматова, вже не кажучи про українських учених. Тут треба додати, що польська наука завжди висказувалася за самостійність української мови.

Як окрема мова східної групи мов, або, як хтось воліє, слов'янських говірок, українська мова є найближча білоруській і російській (великоруській), при чому на прикордонній території українсько-білоруській чи українсько-російській існують говірки перехідного характеру, які мають ціхи обох мов.

Населення, що користується українською мовою, а замешкує на такому великому просторі, мусить, природно, ділитися на кілька груп, порізнених передусім деякими розговірними ціхами. Прийнято ділити українців на три засадничі групи: 1) поліська, 2) справжньо українська і 3) подільсько-галицька.

I. *Поліщуки* — це є мешканці Полісся в північній частині повітів київського, радомського і на північному сході Волині до самої Горині. До поліщуків належить населення Підляшшя (частина областей Седлецької і Гродневської), та Пипщини — від Горині до Піни — т. зв. пинчуки. З-поміж всіх відламків українців поліщуки є мовно і звичаєво найбільше зближені до білорусів.

II. *Справжні українці* мешкають на півдні від поліщуків, займаючи цілу лівобережну Україну і переходячи за Дніпро до Київської губернії, до середньої частини Волині та на південний схід Поділля: В різних місцевостях мають вони місцеві назви (подоляни, волиняни, українці тощо).

III. *Русини* — це мешканці західної Волині, Холмщини, північно-західної частини Поділля, Галичини і угорської Русі. Група подільсько-галицька, від стародавніх часів користується назвою русинів (прикметник — руський) або руснаків, русняків, при чому має вона місцеві назви (буковинці, крайняки, гривняки, галичани, самбір'яни, перемишляни). В цій групі вирізняються руські горці (гор'яни чи верховинці), які діляться на чисельні відламки: лемки, бойки, тухольці, полонинці, врешті

гуцули.. Ця група має найбільше польських елементів, а на півдні також румунських.

Мимо доволі помітних різниць між говірками поліщуків, справжніх українців і русинів, всі вони творять один, єдиний свій український говір — українську мову, яка, проте, має сліди існування двох первісних відламів полуднево-руського населення — північний і полудневий. Більша частина сучасних українських говірок має в собі первістки з півночі і півдня з перевагою цих останніх. Тиск південних українців — з Галича і Володимира — на північні терени, відсунув на північ границі української території. Північні українці зайняли Підляшшя та вглибилися в Полісся, переходячи Прип'ять. Мадярска Русь може бути — як доказує проф. Буліч, — решткою північно-українських племен, випертих за Карпати південно-українськими волинянами.

Як під мовним оглядом, так і під оглядом антропологічних властивостей, українці, становлячи відрубний тип, представляють внутрішню мішанину. Властивий український тип ціхує високий ріст, коротка голова, темний колір волосся і очей, простий вузький ніс. Цей український тип виступає чимраз виразніше, якщо будемо його шукати, посуваючися з північного сходу на південний захід. Характерним явищем є факт, що на північному сході, на українсько-російській границі, український тип чіткіше відрізняється (від російського), як на південному заході, де зовсім співпадає з типами польським і словацьким. Нові порівняльні дослідження вказують, що антропологічні типи росіян і поляків є більше зближені між собою, ніж властивий антропологічний тип українців до антропологічних типів двох вищезгаданих національностей. Це пояснюється відмінністю чужих домішок в українців, не так, як в поляків та росіян.

Загальне число населення, яке послуговується українською мовою не можна виказати з повною стислістю, тому що в російській державі немає такої статистики. Перший загальний перепис населення в Росії, початий у 1897 році, виказав, що 22,380,551 особа розмовляла українською мовою, але ця цифра є радше занижка, тому що при обчисленнях і зіставленнях зайшли чисельні по-

милки. Пропущено зовсім багато українців в розпо-
рошенні та на окраїнах. На підставі цього перепису Л.
Нідерле обраховує число українців в російській державі
в 1901 році на 23,700,000 осіб і, додаючи до цієї цифри
3,805,023 українців в Австро-Угорщині та 500,000 на емі-
грації, усталює загальне їх число на около 28 мільйонів.
Українські вчені підносять цю цифру значно вище. Вол.
Гнатюк обчислює українське населення на кінець XIX
ст. на поверх 30 мільйонів, а проф. М. Грушевський в
1906 році на 34 мільйони.

Австрійська урядова статистика нарахувала в Гали-
чині 1900 року 3,074,000, на Буковині 289 тисяч українців.
Урядова угорська статистика подає в тому ж році 411
тисяч українців. Цифри ці є напевно знижені, бо тенден-
ційність урядів цих країн, провадячи перепис населен-
ня, була очевидна.

Відомий український статистик, В. Русов, подає
наступну картину чила населення європейської Росії,
яке послуговувалося українською мовою (рік 1905):

Губернії	українців	% населення
Полтавська	2,883,133	93
Чернігівська	2,000,000	85.6
Подільська	2,442,819	80.9
Харківська	2,009,411	80.6
Ставропільська	479,000	80
Київська	2,819,145	79.2
Волинська	2,095,579	70.1
Єкатеринославська	1,456,369	68.9
Херсонська	1,462,039	53.5
Кубанська	1,321,000	60
Таврійська	611,121	42.2
Воронізька	915,883	36.2
Донська округа	719,655	28.11
Гродненська	362,526	22.6
Курська	527,778	22.3
Бессарабська	379,698	19.7
Люблинська	196,476	16.9
Седлецька	107,785	13.9

Астраханська	133,115	13.3
Саратовська	149,891	6.2
Самарська	119,301	4.3
Терська округа	42,036	4.5
Оренбурзька	41,541	2.6

Мабуть не зробимо помилки, якщо подамо загальну цифру українців, на українській території на 35 мільйонів, і в розсіянні (в губерніях — Астраханській, Саратовській, Самарській, Оренбурзькій, в Сибірі, США, Канаді й Бразилії) — на 2 мільйони. Чисельно вони становлять другу з черги національність (слов'янську), після росіян, значно перевищуючи поляків.

Маса української людности різниться від своїх найближчих сусідів не тільки мовою й антропологічними прикметами, але й цілістю звичаєвого і психічного життя. Форми родинного й суспільного побуту в Україні є зовсім відмінні від таких в Росії чи в Польщі. Відмінним є теж життя українського селянина, що відбилося найхарактерніше в українській народній поезії й музиці, в обрядах, віруваннях і звичаях українського народу, так мало подібних до відносних проявів духа, зокрема російського.

Ці засадничі психічно-звичаєві різниці українського народу сягають своїми коренями у віковій давнині. Але немає сумніву, що утверджували їх історичні дії народу, що йшли іншим шляхом ніж дії Великої Росії. Інші культурні впливи формували ідентичність люду над Волгою й Окою, інші над Дніпром і Дністром. Від XIII віку політичні події відмінно впливали на психіку двох руських племен і тих різниць не могло затерти життя в одній державі. Навіть національно несвідома маса українців, проте, є свідомо своєї відмінності від своїх сусідів, з якими в'яжуть її такі сильні вузли, як релігія і державність.

РОЗДІЛ II

Київська Русь. — Перші князьки. — Прийняття християнства з Греції. — Боротьба за Київ. — Наїзд татар. — Галицько-Волинське князівство. — Роман і Данило. — Татарський напад. — Зближення з Римом. — Польські забори. — Литовські забори. — Об'єднання українських земель під владою великих литовських князків. — Перехід їх під владу Польщі. — Польонізація суспільно-правного устрою України. — Козаччина. — Козацькі повстання і Хмельницький. — Україна піддається Москві. — Антагонізм автономних інтересів і централізм. — Внутрішній устрій Гетьманщини. — Антагонізм козацьких мас і старшини. — Виговський. — Умова в Гадячі. — Переяславська Рада. — Дорошенко. — Туреччина займає Поділля. — Боротьба Польщі, Туреччини і Росії за Україну. — Мазепа. — Ліквідація автономії Лівобережної України. — Малоросійська колегія. — Правобережна Україна. — Поділ української території між Росією і Австрією.

Київська Русь була тим першим державним організмом, якому вдалося злучити всі південно-руські племена в доволі свободну політичну одиницю. Влада київських князів, з одної сторони, а культурні впливи Візантії, звідки Русь прийняла християнство разом з письменством і всією освітою, — з другої сторони, випровалили цей свободний зв'язок південно-руських племен на дорогу для переформування цих племен в окрему націю. Процес цей, одначе, тільки започаткований Київською державою, не був доведений нею до успішного закінчення, тому що сама ця держава знаходилася в хаотичній внутрішній ферментації, не пророкуючи їй нормального розвитку.

З першої доби Київської держави маємо дуже мало певних відомостей, щоб можна вийти поза обсяг менше або більше влучних припущень, допускаючи, зрештою, на доволі широке фантазування. Щойно київські князі з IX ст. мають вже багато рис не лише легендарних, але й реальних. Вони є переможці - авантюристи, які влаштувають часто дуже далекі походи, бо аж під мури Константинополя, до далекої Болгарії, над Оку і Волгу, до підніжжя Кавказу. Їхнє панування не могло, очевидно надати внутрішнього ладу у державній органі-

зації, який старався упорядкувати Володимир (кінець X і початок XI ст.). Цей київський князь заводить християнство в грецькій формі, кладе підвалини церковної організації в Русі, заводить освіту і грецьку культуру, піддержує шукати й письменство, прагнучи створити не лише сильну державу назовні, але й тривалу внутрі.

Син Володимира, Ярослав, провадить далі започатковану батьком організаторську працю, але вже з далеко меншим успіхом. Йому не вдається навіть затримати у своїх руках всіх земель, отриманих у спадку від батька. А в другій половині XI ст., землі у руках Ярослава розлітаються між його потоминами, які воюють між собою з претенсіями на очолювання Київського князівства, що витворює чимраз більший хаос і розбиває усе державне життя.

Боротьба князів за панування у київській столиці, зростає й росте антагонізм між окремими теренами, які роздирають потомки весь час між собою. Князі, домагаючись перемоги над конкурентами, шукать помочи в половців, які плондрують південно-руські землі. Київ, — той головний осередок торговельних стосунків з надчорноморськими ринками, скоро котиться до упадку, зникає культура, багатство і марніє його політична сила. Творяться нові державні осередки — на півночі, на Суздальсько-Ростовській землі зі столицею Володимиром над Клязьмою, зав'язок майбутньої незалежної російської державности, а на заході — князівства Галича та Володимира, яке отримало в спадку, після розгрому Київської держави татарами, завдання політичної концентрації південно-руських народів.

Наїзд татарів добив Київ, який в половині XIII ст. сходить зовсім на задній плян. Внутрішній роздор позбавив Київську державу будьякої відпорної сили, а населення — рільницьке чи торговельне — знеохочене постійними внутрішніми війнами між князями і князьками, волило бути залежним навіть від татарів (як записав хронікар: «сіяти пшеницю і просо татарам»), замість переживати часту зміну князів. З упадком Київської держави, Русь вже ніколи не творить власної державної організації, обіймаючої всіх її земель. Ще менше трива-

лою була спроба створення самостійної держави південно-руських земель, яку пробували організувати володарі західніх земель, — галицько-володимирівські князі.

Галицька земля вирізнялася від решти полуднево-руських земель аж під кінець XI ст., при чому її життєві інтереси (так само і як сусідньої Волині) спряглися тісно із Заходом — Польщею та Угорщиною. З Польщею велася боротьба за східні терени, а Угорщина, опанувавши вже давніше Закарпатську Русь, зуміла накинати своє зверхництво південно-руським землям і по другій стороні Карпат. Галицьким князькам вдалося запевнити своїм посіlostям езглядний внутрішній спокій, що уможливило їхнім землям скорий економічний розвиток, чим найбільше турбувалося місцеве боярство, намагаючись тримати у власних каробах князя, роблячи ставку на палатні революції, або навіть сподіваючись угорської підтримки.

Вимертя місцевої галицької династії, довело до того, що наступило отлучення із сусідньою династією у Володимирі на Волині (в самому кінці XII ст.). Володар нової держави, князь Роман Мстиславович, засів на троні Галицько-Волинської держави за поміччю сили, зумів обмежити смаки боярів і причинився до гарного розвитку своєї держави. Вихований у Польщі на дворі Казимира Справедливого, зв'язаний інтересами із своїми західними сусідами, одружений з католичкою, був прихильником західної культури і спроваджував поселенців-колоністів німців, що оживило економічне життя краю.

Після смерти Романа, забитого у війні проти Польщі під Завихостом (1205 р.) боярство знову підносить голову, а серед нього угорська група. Спадковість Романа дістається під угорські впливи, а Андрій II, опікун синів Романа — Данила і Василька присвоює собі титул короля «Галичини і Лодомерії (деколи також «Володимирії»)», опановує Галич і коронує в ньому свого сина Коломана. Від того часу триває в Галичі угорське панування з деякими перервами в роках 1219, 1222-27 і 1230 аж до року 1234, при чому західня культура шириться тут якнайбільше.

Однак Угорщина наткнулася на небезпечного претендента на галицький трон — Данила Романовича, який утвердившись у Володимирівському князівстві, почав завзяту війну проти Угорщини, зближуючися навіть до Риму і папи, шукаючи помочі проти угорських узурпаторів. Йому вдається вигнати угорців і знову об'єднати Галич з Володимиром, але це сталося вже в добу татарської навали. В 1240 році хан Батій здобув і спустошив землі Володимирщини й Галичини з їх столицями, узалежнюючи державу Данила під свою зверхність.

Навіть, якщо ця зверхність була радше номінальною ніж фактичною, вона діяла однак фатально над державою Данила, яка збагачувалася і поширювала свої посілости. Турботи за найосновніші інтереси держави, загроженої монгольською навалою, висувуються на перший план й підказують Данилові спрямовувати всі засоби в тому напрямку. Данило вдається до Орди і там визнає її зверхність над собою, але одночасно зближається до Польщі, Угорщини і папи, намагаючись формувати так звану християнську лігу для боротьби проти татар, годячися на прийняття релігійної унії з римською церквою, взамін за поміч в боротьбі проти монгольської навали та дозвіл на зайняття країв, які осталися в руках «невірних» (це є землі Литви і Ятвягів).

Папа Інокентій IV погодився на вимоги Данила і прислав йому в 1252 р. королівську корону, але реальної помочі не міг йому дати. Проект антитатарської ліги став фікцією, а в додатку до того в 1251 році Мендог охрестився, прийнявши римський обряд, в наслідок чого вже не був «невірним», тому його землі вже не могли бути жертвою, тобто здобиччю першого-ліпшого «християнського» завойовника. Данилові вдалося отримати право на одну третину землі Ятвягів, але то була така незначна перемога до надій Данила у помочі папської столиці, що він вважав кориснішим для своєї держави боронити її самостійність внутрішнім відношенням до влади татар. Всі великодержавні мрії Данила розвіялися, що прискіпило смерть цього останнього самостійного володаря південної Русі (1264).

.. Після смерти Данила його держава котиться до упадку. Про якесь поширення кордонів вже не може бути мови. Експансію на схід загальмувала Орда, на півночі — прибираючи на силі Литва, на півдні — Угорщина, а на заході — Польща, яка все голосніше висловлює претенсії щодо спадщини Данила, потомкам якого не вдалося стати панами батькової спадщини.

Вже в першому кварталі XIV ст. вимирають без наслідників рештки династії Романа. Галицькі бояри висувують на трон польського князя Болеслава Тройденовича, а коли він виказав завеликі симпатії до католицизму і поляків, які чимраз більшим числом переселювалися до галицької Русі, бояри зорганізували заговор, отруїли Болеслава, який вже тоді панував під іменем Юрія Другого (1340) і вирізали протегованих ним католиків.

Дізнавшись про те, польський король Казимир Великий опановує Львів. Так започатковано окупацію Русі поляками, — процес, який тривав два століття. Тимчасом руські галицько-володимирівські бояри закликали на порожнє місце (після смерти Болеслава — Юрія II) литовського князя Любарта Гедимовича, відкриваючи Литві двері до південної Русі, яка відіграла важливу роль для об'єднання південно-руських земель (українських) і західно-руських (білоруських).

Незалежно від того дійового процесу, опанування Польщею земель Романа й Данила посувалося вперед. Від 1346 року польський король Казимир Великий прибирає титул «Дідича Русі», а його маєтки на Русі аж до 1349 року займають терени на сяноцьких та перемиських землях. Однак, використовуючи програму війни Литви проти хрестоносців, Казимир вдирається на Русь і здобуває всю галицьку землю, разом з частинами Волині та її столицею — Володимиром. Цей успіх не був довготривалий, бо вже наступного року Литва відбирає у поляків руські землі. Похід Казимира і угорського короля Людвика в 1352 році не має успіху. Польща, вимушена кількарічною війною, погодилася на розбір забрааних земель в 1349 році. Казимир затримав тільки львівську землю, а володимирську, луцьку, белзьку, холмську і брестську — забрала Литва.

Цей розбір на тому не закінчився. Польща даліше воює проти своїх союзників — Угорщини і Литви за здобуття руських земель. Ця боротьба триває двадцять років, але кордони Польщі і Литви дуже незначно поширилися коштом руських земель. Галицьке князівство, разом з Холмщиною стало польсько-угорською власністю, а від 1387 виключно польською, в той час, як волинські землі затримала Литва. Дальші здобутки руських земель на півдні Польща завдячує лише силі своєї зброї, і до деякої міри дипломатичним потягненням своїх керівників. Якщо в цей спосіб найдаліше на захід висунені руські землі стають добиччю Польщі і тереном польсько-німецької колонізації, Литва затримує в своїх руках решту Русі української і білоруської.

Починаючи від XIII ст. Литва стає сильною державою і мілітарною одиницею, займаючи дрібні білоруські князівства в околицях Німна, Прип'яті і Березини. Литовські князьки стають в цьому часі великими конкурентами галицько-волинських власників, які пробують, хоч безуспішно, зупинити литовців займати руські землі. На протязі XIV ст. рід Гедиміновичів загортає руські землі із зростаючою силою, підпадаючи сильно під слов'янсько - руську культуру. З огляду на низький позем литовської культури і браку будьякого письменства в литовській мові, литовці приймають білоруську, як урядову мову, а пануючі верстви повністю денационалізуються, приймаючи за свою, культуру поневоленних ними народів.

Це винародовлювання литовських займанців (які навіть віру прийняли від білорусів) полегшувало їм посуватися в глибину руських теренів, для яких литовське ярмо було значно легше, від ярма татарського. Вже в першій половині XIV ст. Литва загортає терен брестсько-дрогічінський, а за часів Гедиміна (1341) вже майже ціла Київщина була під владою Литви, за Ольгерда місто Київ з великим тереном на лівому березі Дніпра стає литовською власністю, від Литви узаляжнюються Чернігівщина і Поділля. А з кінцем XIV ст. вся східня частина українського терену входить в склад Литви, хоч Орда ще має претенсії до зверхности над тими землями.

Ці претензії, однак, не були вже попирані такою силою, якій українці не могли б протистояти, тому всяка татарська зверхність була лише фіктивна.

Супроти безсилим білоруських і українських князів, потужна й грізна для Орди — Литва, почувалася все одно слабою супроти хрестоносців, що й перло їй бути в союзі з Польщею. З того скористали передбачливі малопольські пани, які керуючи польською державницькою стихією після смерті Людвика, видали заміж молоденьку Ядвигу за спадкоємця Ольгерда на великокняжому троні Литви — Владислава Ягелли, прагнучи в цей спосіб получити ці дві держави, які мали одного спільного ворога на Заході. Городельська унія (1413) реалізує ці проски, при чому і Польща і Литва зберігають цілковиту державну самостійність. Довгий час тривали тертя між обома державами на дипломатичному полі, були навіть моменти, в яких здавалося, що їхня співдружність повністю розпадеться. Але з огляду на те, що на Сході поставав новий загрозливий сусід для Литви — Москва, правлячі круги Литви мусіли зберігати союз з Польщею. З того користалися хитрі польські політики, стараючись при кожній нагоді загарбати частку терену, що входила у склад Великого Князівства.

Наприклад, Поділля за часів Ягелли (в початках XV ст.) стало польською провінцією, але на дуже короткий час. Щойно по смерті Вітольда (1430) західна частина Поділля була прилучена до Польщі. Втрата Чернігівщини і Смоленщини в користь Москви, кинули Литву в польські обійми, що закінчилися т. зв. Люблинською Унією в 1569 році, на підставі якої Польща отримала решту Поділля, Підляшшя, Волинь і Київщину. В цей спосіб під польською окупацією опинилися майже всі українські землі, бо Литва затримала незначну частину воевідства Брестького. Поза тим комплексом українських земель осталася лише Закарпатська Русь і українська частина Мультан. Навіть Чернігівщина, яка від 1503 року належала до Москви, була відібрана Польщею і на початку XVII ст. творила Чернігівське воевідство.

Те, що майже ціла Україна опинилася під владою Польщі, потягнуло за собою важливі наслідки. Якщо Литва, яка сама стояла дуже низько на культурній драбині, не тільки не впливала на стан руських земель чи племен, але сама підпадала під їх цивілізаційні впливи, з Польщею було зовсім інакше. Як доказує проф. Грушевський, з точки зору суспільної еволюції, побут українських теренів під Польщею з-під етапу литовського — переходового, мав великий цивілізаційний вплив. Правний устрій Великого Литовського Князівства, розвивався чейже під сильним впливом польського — від часів унії з 1385 року. Після Люблінської унії, перебудова стосунків на руських землях Річпосполитої перейшла на польський лад. Цей процес був закінчений в четвертому кварталі XVI століття на Правобережжі і навіть переступив Дніпро й посунувся до окраїн східного українського етнографічного терену.

Тій правно-державній асиміляції українських земель з польськими тримала крок і польонізація вищих суспільних верств на українських землях. Цей процес розвивався поволі із заходу на схід, при чому головну роль відіграла маєтна польська еміграція, головно шляхетська, і з другого боку — Церковна Унія (1596). Вплив польської цивілізації затер майже зовсім ознаки окремішності українських упривілейованих верств від польських. Українське життя обмежується до етнографічної маси, яка є упосліджувана на кожному кроці. Селяни, дрібне міщанство і православне духовенство тримаються українства, а всі, що вибиваються з тих груп на вищі суспільні щаблі, приймають польську цивілізацію і національність. Православна церковна організація була одинокою церковною інституцією з українськими прикметами, але і в ній вищі сфери піддавалися польонізації. Вони теж були промоторами віровизнаневої унії.

Спротив православного міщанства і решток українського можновладства та шляхти проти унії, не мав поважних наслідків і тому процес польонізації на початку XVII століття робив великі поступи. Здавалося, що справа української національності була остаточно програна, коли появилася новий чинник, якому припала вирішна

роля в майбутньому України. Тим чинником бла Козаччина.

Початки Козаччини гинуть в сивій давнині. Сама назва «козак» вказує на тюркське походження. Козаччина витворилася на південних землях України, замешкалих віддавна людністю руських племен, де постійний контакт з воєвничими племенами кочівників, витворив своєрідне воєнне поготівля. Тут сходилися авантюрничі типи різного походження, які жили в постійній небезпеці з приводу боротьби проти кочівників — тобто мандруючих сусідів, які не належали до ніякої держави. Осіла людність, що посувалася до низу Дніпра була все zagrożена нападами кримських татар, ставала з konieczності піввійськовою, тому що рільництво могло тут розвиватися тільки під військовою охороною. Риболовство, довецтво, пасічництво й споріднені спеціальності в сусідстві великої ріки Дніпра, плекані постійно напливаючими людьми з півночі, групами несталих людей, мусіли витворювати й розвивати воєнне поготівля, бо ці люди були в постійних сутичках з ватагами, які напливали сюди з татарських поселень.

«Козакували» люди різних національностей і суспільних груп — білоруси, поляки, селяни, шляхтичі, аж десь в кінці XV і на початку наступного століття, коли маємо докладніші вістки про козаків, між якими вже домінує елемент український. В кінці XVI і на початку XVII ст. твориться окремих козацький стан, який охороняє полудневі кордони Річпосполитої від татарських нападів, а цей елемент поповнюється втікачами з північно-західних теренів Русі, з огляду на важкі економічні та суспільні обставини. Пристаючи до козаків, селянин мав довну свободу, не піддавався визискові й неволі панів і мав можливість збагачуватися награбованим майном від татарів. Старости пограничних земель старалися творити з козаків свого роду прикордонну міліцію, а центральний, польський уряд хотів перетворити їх на державне військо з нормальними військовими порядками й законами, бо козацька «сваволя» зовсім не була на руку Польщі. Козаки на власну руку провадили війни проти татар і навіть проти Туреччини. З того приводу Поль-

ща мала постійні турботи. Її спроби втихомирити козаків не давали бажаних наслідків, а в козаків витворювалося почуття повної незалежності.

Козаки, які з часом ростуть чисельно і силою, стають фактично окремим станом, керують собою автономно і є в дуже неокресленому відношенні до Річсполитої. Держава мусіла толерувати таку самостійність козаків, бо існування їх запевняло Польщі безпеку на південному кордоні. З другого боку, були спроби обмежувати число козаків з огляду на потребу землевласників, яким бракувало робочих рук. Заводиться «реєстр» козаків, але створення упривілейованих «реєстрових», не зупиняє втечі селянина — як казали — хлопа до козаків. З боку Польщі це витворює обмеження і репресії, а це доводить до бунтів та повстань проти прикордонних старостів і панів, що доводить до звичайної війни проти Польщі.

У таких війнах козацтво стає речником всієї української людности, оборонцем української людности проти польських панів і католицизму. Так злегка боротьба за католицькі привілеї, перетворюється на національну боротьбу українського народу проти польського, православ'я проти католицизму. Ця боротьба тягнеться майже ціле XVII століття, козаки шукають спільників чи пак союзників проти Польщі на всі сторони, звертаються до Криму, Туреччини і врешті Москви. Козацтво об'єднує коло себе українські селянські маси і дістає поміч від православного духовенства. На чоло цього руху висувається дуже замітна одиниця в особі Богдана Хмельницького.

Хмельницький, як і його попередники, наприклад, Сагайдачний, став початково на ґрунті оборони козацьких привілеїв, у битвах проти польських гетьманів. Але його небувалі військові успіхи, а також ряд невдач коронних військ й гарячі симпатії, з якими його приймало православне духовенство в Києві, звернули його увагу на іншу сторону. Він виходить поза станові інтереси козаків і думає про усамостійнення українських земель. Коли на початку 1649 року посла короля Яна Казимира з'явилися в нього для доручення йому гетьманських клейнодів, Хмельницький, замість посійних запевнень у вірнос-

ті Річпосполитій, говорить «про визволення з неволі всього українського народу», про вигнання поляків за Вислу, називає себе «руським самовладцем» і відкидає будь-яку думку про договір з Річпосполитою.

Перекоаний у помочі кримського хана, Хмельницький готується до війни, мріє про майбутні політичні успіхи. Але зрада татарів, примушує його зрезигнувати з такого союзника. Зборівська угода (1648) встановляє «реєстр» козаків на 40,000 і в угоді застерігається, що у воевідствах Київському, Брацлавському і Чернігівському, не можуть стаціонувати польські війська і що ні жида, ні езуїти не можуть там мешкати. Поза тим на підставі Зборівської угоди, Православна Церква має отримати голос в найближчому сеймі, православний єпископ отримує місце в сенаті. І на всі становища у названих трьох воевідствах не можуть бути іменовані уніяти. Селянські маси, які поперли Хмельницького з повною енергією, були зігноровані ним в зборівській угоді. Це дуже охолодило симпатію селян до Хмельницького і до дальших його потягнень. Замість надії на кращу долю з покращанням для козаків, український селянин шукає рятунку в масовій еміграції за московську границю до так званої Слобідської України (нинішні губернії — Харківська, Курська і Воронізька).

Зборівська угода осталася паперовим документом і нова війна була очевидна. Станово-козацьке становище Хмельницького не дозволяло йому розраховувати на підтримку селян; тому він нав'язує дипломатичні відносини з Туреччиною, Москвою, Молдавією, Семигородом і Швецією, бажаючи дістати від них поміч в боротьбі проти Польщі. Ці заходи не дали сподіваного результату і Хмельницький був примушений поновити війну проти Польщі (1650) спираючися на проблематичній помочі татарського хана. Війна закінчилася неfortunно для Хмельницького. Від того часу воєнне щастя опустило козацького гетьмана. Він не міг сам дати собі раду з Польщею, не одержав також помочі від турецького султана, хоч визнав його зверхню владу. Тому звертається до Москви і визнає її зверхню владу (1654).

Розпочинаючи війну проти Польщі, Хмельницький шукав, як кажуть, союзників направо і наліво, і увійшовши в союз з Московією, зробив їй такі самі обіцянки, що й султанові. Але Москва вагалася досить довго, поки зареагувала на пропозиції Хмельницького, що мусіло б довести до війни проти Польщі. Про це власне ішлося Хмельницькому, бо він будував свої політичні пляни на ослабленні Польщі, а ці пляни були дуже близькі до плянів Москви, яка ангажувалася в ту українську імпрезу. Москва вважала, що коли Україна віддається під її протекторат, то це означає влучення України до держави московських царів, як звичайної провінції, в той час, коли Хмельницький мабуть уявляв собі це відношення, як переходоє, яке мало довести до повної самостійності під протекторатом царя. На цьому тлі виникли тяжкі тертя між ним і Московією, яка хотіла позбавити Україну будь-якої самостійності, а козацьку старшину і Хмельницького позбавити чимраз виразніше уяви про автономію. Устрій московської держави був зовсім відмінний від тих засад, на яких творилася Україна Хмельницького з її становими привілеями, виборчими засадами державних службовців і взагалі з конституційним порядком, який існував в Польщі. Хмельницький і козацька старшина часто покликувалися на права і привілеї, які їм гарантувала Річпосполита, Москва, однак, стреміла до ступневого позбавлення України її внутрішньої незалежності і доведення до устрою, який панував в Московщині.

Ці тенденції, які відразу показала Москва, значно охолодили відношення Хмельницького до неї, який не рветься вже з такою енергією до війни проти Польщі та поновлює дипломатичні зносини з Туреччиною, Кримом, Семигородом і Швецією. Велику надію покладав Хмельницький на Швецію, яка тоді почала війну проти Польщі. Домовившись із Швецією і Семигородом, Хмельницький виступає на власну руку проти Річпосполитої, проти інтересів Москви, яка спільно з нею почала війну проти Швеції.

Хмельницький фактично зриває угоду з Московією і починає вважати себе самостійним володарем, ігнорую-

чи зовсім централістичні заходи Москви на українських землях. Однак дальші пляни Хмельницького унеможливила його смерть (1657). Наступники Хмельницького йдуть у визначеному ним напрямі, боронячи автономії України та ставлять опір уніфікаційній тенденції Москви, яка з залізною консеквенцією змагає до більшого обмеження та цілковитого знищення влади гетьмана та козацької старшини.

Після смерти Хмельницького, Україна, яка правно належала до Росії, мала повну внутрішню автономію. На чолі військової та адміністративної влади стояв гетьман край ділився на полки, а ті на сотні з полковниками і сотниками на чолі. Міста і містечка рядились на тій самій підставі, що й давніше за Польщі, посередньо тільки залежачи від козацької адміністрації. Гетьмана вибирала загальна козацька рада.

З бігом часу козацький загальний чимраз більше тратив на впливах, які зосередила в себе козацька старшина. В цей спосіб витворилася олігархія козацької старшини, яка творить окрему соціальну класу і між нею та рядовим козацтвом, «черню» поставав антагонізм. Цей антагонізм використовує Росія дуже спритно. Попираючи козацьку чернь проти старшини, Москва обмежувала її змагання до автономії. А на зміну, попираючи старшину проти черні, Москва досягала поступки серед старшини для своєї централістичної політики. Цією дорогою розвинувся процес асиміляції правно-державної козацької Гетьманщини з самовладною Росією.

Антагонізм козацьких мас проти старшини показався зразу після смерти Хмельницького. Військова рада вибрала на місце гетьмана його малолітнього сина Юрка, в той час, коли більшість старшини зігнорувала цей вибір і віддала гетьманську булаву в руки Івана Виговського. Прихильники Юрка звернулися з протестом до Москви проти вибору Виговського, закидуючи йому зраду Росії і прихильність до Польщі Виговський виступає проти ворожої йому партії в Гетьманщині, одночасно старяється запевнити собі довір'я Росії, і коли Військова Рада затвердила вибір Виговського, Росія визнала його гетьманом, але скористалася з опозиції, яку мав Вигов-

ський, Москва впровадила до українських міст своїх воєвод і віддала в їх руки владу та стягання податків, а також піддала київського митрополита в залежність московському патріярхові.

Ці централістичні заходи викликають у Виговського енергійні протестні кроки проти тієї партії, що була проти нього, але мала неофіційну піддержку Москви. Він також відновлює переговори з Річпосполитою. Вони доводять до успішних заключень і в 1658 році делегати польського сейму підписують з Виговським умову в Гадячі. На підставі цієї умови Україна повертається під владу Польщі, при чому воєвідства Київське, Брацлавське і Чернігівське творять Велике Руське Князівство на взір Великого Князівства Литовського з власними міністрами, скарбом, монетою і власним гетьманом на чолі. Козацький реєстр усталюється на 30 тисяч крім 10 тисяч наємного війська. Православ'я зрівнюється з католицизмом, а київський митрополит разом з чотирма єпископами, не уніятами, входять до сенату, київська академія отримує ті самі права, що й краківська іт.д.

В петиції, висланій козацькою старшиною до сейму в 1659 році висловлено бажання, щоб до проєктованого Великого Руського Князівства прилучено ще воєвідства Волинське, Подільське, Руське — тобто всю решту українських земель, які були під владою Польщі.

Поки ці переговори з Польщею були доведені до кінця, Виговський виповів війну Москві і в союзі з татарами побив московські війська під Конотопом. Але Виговський не вмів використати цієї сприемливої для нього ситуації. Польща не могла йому допомогти, а козацькі маси висловилися виразно за Росією і проти Польщі, вибрали знов Юрка Хмельницького гетьманом, і Виговський виходить із сцени. Отже Гадяцька умова в цей спосіб стала історичним документом без ніякого реального значення, яка тільки свідчить про характер політичних тенденцій частини козацької старшини на початку другої половини XVII століття.

Ці тенденції бліднуть щораз більше, а обмеження автономії Лівобережної України, якої не далось вже видерти від Москви, множаться весь час. Переяславська

Рада (1659) підтвердила залежність Гетьманщини від Росії, виреклася значної частини внутрішньої незалежності козацьких рад, згодилася на введення московських воявод у цілому ряді міст України. Україна виреклася автономних домагань козацької кляси, донедавна упривілейованої, тепер ні козаки, ні селяни не мали на кого опертися, а російська бюрократія використовувала цю ситуацію систематично.

Навіть Юрко Хмельницький пробував переговори з Польщею, ідучи на менші досягнення, ніж ті, що їй давала Гадяцька умова. Акція ця дала лише незначний успіх. Лівобережна Україна вертається під владу Росії, тоді, як Правобережна остається при Польщі, що Росія визнала формально в 1667 році на підставі розбору підписаного в Андрусові. Обидві частини України мали своїх окремих гетьманів. Лише, що між ними був брак визначних провідників, то їхня роля була позначена внутрішніми невдачами й зовнішніми турботами, які спадали на Україну.

Правобережна Україна буриться проти Польщі, маючи не попадає під владу Кримського хана, а за гетьмана Дорошенка входить в стосунки з Туреччиною і стає оперативною базою для українських противників Росії. Дорошенко намовляє Лівобережного гетьмана Брюховецького до повстання проти Росії і перейшовши за Дніпро на короткий час усуває з Лівобережної України російські війська.

Тим часом Дорошенко, ставши васалом Туреччини, побудував свої надії на здобуття самостійності України при її допомозі. Але ця думка була дуже непопулярна серед української спільноти, яка терпіла від татарських нападів й не було причиною масової еміграції на ліву сторону Дніпра. Противником союзу України з Туреччиною було також Запоріжжя, а також частина козацтва на Низу Дніпра, яке почало вирізнятися й відділюватися від решти козацтва, мало навіть власних гетьманів. У їх гетьмані Хаченкові Польща мала навіть прихильників у боротьбі проти Дорошенка, але це не мало поважніших наслідків.

Дорошенкові вдалося, після довгих намагань, склонити султана Магомета IV до війни проти Польщі. Ця війна була нещаслива для Польщі й закінчилася Бучацькою угодою (1672), на підставі якої Поділля відступлено Туреччині, а Росія, користуючися послабленням Польщі, взяла Дорошенка під свою опіку, об'єднавши в цілість всі українські землі, що було досить догідним для самостійності України. Польща спротивилася тому рішуче, а Самійлович інтригує проти Дорошенка, боячись втратити гетьманську булаву. Перемога польського короля Собеського над турками під Хотинном, ослабила надії Дорошенка на турецьку поміч, а український нарід просто боявся цієї помочі, тому з відкритими руками приймав війська Самійловича і Росії, які появилися на Правобережній Україні. В 1674 р. Самійлович стає гетьманом всієї України, бо Правобережжя об'єднується з Лівобережжям, яке було під протекторатом Росії.

Польща не хотіла допустити до того й завзято боронила своїх зверхніх прав. Туреччина також нагадувала про свої претенсії до Правобережної України. Ці три держави гризлися за тіло України. Польща заключає з Росією трактат (1680), на підставі якого вирікається назавжди Києва, а Росія визнає Дніпро, як кордон з Туреччиною, при чому землі між Дніпром і Богом, мають оставатися пустинею, в якій ніхто не може мешкати. В 1686 р. Росія знов підписує мир з Польщею, яка знов вирікається Києва і влади над Запоріжжям. Обидві держави приєднуються до Австрії і Венеції проти Туреччини. В 1687 р. Москва робить наступ на Крим, що не зовсім подобається Самійловичеві, а що наступ був невдалий, винують Самійловича, закидуючи йому зраду. Тож Москва засилає його на Сибір, а маєток конфіскує. Також забито одного із його синів.

Наслідником Самійловича був Мазепа, який перебрав гетьманську владу (1687) ще більше обмежену, ніж донедавна, з цілком ясними інструкціями Москви, щоб старався «малоросійський народ з'єднати за всяку ціну з народом великоруським». Зовнішня автономія Гетьманщини зовсім скорчилася, зате поширено станові привілеї для козацької старшини. Льояльний супроти росій-

ського уряду, Мазепа здобув довір'я Петра I, сповняючи запопадливо всі царські вимоги, але популярності серед населення України не здобув. Трактовано його, як особу накинену Росією, і як представника явно виявлених панщинних тенденцій.

Та лояльність Мазепи не тривала довго. Фактичне скасування автономії України і розпоряджуванням козацькими військами проти волі козацької старшини, захитали вірність Мазепи, який скористався із шведсько-російської війни і коли війська Карла XII рушили на українські землі, він прилучився до них із 4000 козаками. На підставі домовлення із шведським королем, Україна (територія кол. воєвідства Київського, Брацлавського і Чернігівського) мала стати незалежною державою під протекторатом шведського короля.

Удар, завданий Карлові XII під Полтавою (1709), покоронив цей задум. Мазепа втікає до Туреччини, автономія України догоряє. Наслідники Мазепи вже мають лише тінь гетьманської влади. Український сепаратизм зникає. Козацька старшина поволі переставляється на російську шляхту із усіма її становими привілеями, а селянські маси стають панщинними волами, власністю шляхти на російський зразок. Після шведської війни цар Петро I скоро справляється з автономією Лівобережної України. В 1722 у Глухові, куди перенесено гетьманську резиденцію, створено т. зв. «Малоросійську колегію», яка підлягала сенатові в Петербурзі, що мав спеціальний «кантор» для справ України. Без підпису колегії, ані гетьман, ані козацька старшина не могли видавати ніяких важливіших документів. Голова колегії був фактичним президентом України.

За Катерини II в 1764 р. було знесено навіть т. зв. гетьманську гідність, а в 1775 р. знесено і зруйновано Запорізьку Січ. В 1782 Гетьманщина була поділена на три намісництва-губернії, Малоросійська колегія і козацькі суди були скасовані, а наступного року українські козацькі полки переорганізовано на російський лад, як загально державні. В 1875 р. заведено шляхетські інститути, при чому козацькі звання заступлено званнями (рангами) на російський лад.

Так, під кінець XVIII ст. зникли всі ознаки колись самостійної України, яку переформовано на зразок тих самих губерній, з яких складалася решта Росії.

Незабаром решта українських земель мала доповнити російську кишеню. Йдеться про Правобережню Україну, яка під владою Польщі від кінця XVII ст. не скоро заселялася. В 1699 Польща опанує Поділля, але під час шведської війни Правобережна Україна попадає під владу Росії і щойно після неудалого нападу Росії на Туреччину в 1711 р., цар Петро I кінцево вирікається Правобережної України. Колонізаційний рух поживається, хоч український селянин є в дуже тяжких економічних обставинах під владою польської шляхти у її маєтках.

В останньому кварталі XVIII століття український герен зазнає нового нещастя. На підставі першого поділу Польщі, Австрія забирає Руське воевідство і майже ціле воевідство Белзьке, разом з сусідніми землями — Холмщиною, Волинно і Поділлям. В 1793 році Росія прилучує воевідства Київське, Волинське, Брацлавське і Подільське, а на підставі Віденського конгресу ще й Холмщину. В 1774 р. турецька Буковина переходить до Австрії, і в той спосіб усі землі замешкалі українською людиною, стають під владою Росії, з одного боку, або Австро-Угорщини, — з другого, втрачаючи цілковито будь-які сліди своєї давньої державної самостійности.

РОЗДІЛ III

Цивілізаційний розвиток Київської Русі. — Торгівля, як підстава державної організації. — Культурні впливи на Київську Русь. — Візантія і її вплив. — Прийняття християнства. — Першопочини письменства. — Ознаки літературної мови. — Різні відтині літератури. — *Повість временних літ*. — *Слово о полку Ігоревім*. — Наслідки татарського нападу. — Перші ознаки західних впливів. — Денаціоналізація литовських князків. — Зближення південної Русі з Білоруссю. — Нова літературна мова. — Роля міст. — Друкарство на Русі. — Протестантський рух. — Острог і Львів. — Боротьба православ'я проти католицизму. — Ширення польської цивілізації. — Перехід київських учених до Москви. — Нові форми літератури. — Козацькі думи. — Русифікація Лівобережньої України. — Відношення Росії до українського письменства. — Заник національної свідомости. — Розбрат між народом і інтелігенцією в національній ділянці.

Як ми вже знаємо, епоха самостійного політичного життя Південної Русі закрилася кінцево в половині XIV стол., коли її західня частина, найменше спустошена татарами, увійшла в склад польської держави. Відтоді південна Русь підпадає стало асиміляційним впливам тих, які нею володіють. Асиміляція забирає упривілейовані верстви й тоді цілість державного життя переформовується на зразок загально-державний (польський, російський, литовський), а культура асимілюється з культурою займанців, звичайно, політично сильніших. Для того теж про самостійний розвиток, суспільно-культурний, предків нинішніх українців, можна говорити тільки в періоді найдавнішої доби південної Русі.

У цій найдавнішій епосі маємо справу з фактами, які свідчать про високий ступень суспільної культури та цивілізаційного розвитку, які бачимо в тому осередку, що його очолював давній Київ.

Вже в IX стол. вплив і влада Київських князів переважає в Південній Русі, дякуючи щасливому положенні Києва, який мусів стати торговельним осередком між Сходом і Заходом. Київські князі були організаторами держави і торгівлі, тоді коли державні інтереси Київської Русі в'язалися з інтересами купецького стану. Бо цей

стан був найважливішою силою київської держави, структура якого відповідала найбільше купецькому станові. Потреба оборони торговельних інтересів купців, оборони зброєю, давала їм в руки нагоду тримати в своїх руках всю владу держави.

Київська держава була об'єктом, на який впливало багато чинників. Археологічні розкопки доказують це. Деякі вироби, монети візантійські, арабські, перські тощо лише підтверджують, яким важливим осередком був Київ. Вплив грецької Візантії був найбільший, тому то власне контакт з тією державою був найбільший, коли йдеться про південну Русь. Київські купці були постійними гістьми в Константинополі і у всіх грецьких колоніях над Чорним морем. З Візантії йшли в Україну металеві і шовкові вироби. Почерез Візантію Київська Русь стрічалася з південними слов'янами, хоч і мала з ними (зокрема з болгарами) безпосередні контакти.

Найціннішим фактом, який мав вплив на Русь, було прийняття християнства в його грецькій формі при кінці X століття (988). Християнство було прийнято з грецькою духовною ієрархією, письменством (духовним і світським), аскетизмом і цілим візантійським світоглядом. Цей факт дуже заважив на способі життя Київської Русі і надав його цивілізаційному розвитку характерні риси.

На Русі з'явилося грецьке письменство, в оригінальній формі, або в перекладі на староболгарську мову, яка в тому часі ставала літературною мовою країни (так, як і всієї південної слов'янщини). Мова ця стала також викладавою в тодішніх нечисленних школах Київської Русі. Вона дійшла до наших часів, як мова староболгарська або церковна. Церковно-слов'янська мова в південно-руському письменстві XI і XII століть, як це доводить А. Соболевський, має в собі українські елементи. І хоч ця мова далека від сучасної української літературної мови, то науковці мають слухність, зараховуючи її до української літератури. Те саме роблять, врешті, і серби, болгари, білоруси і росіяни з власними церковно-слов'янськими здобутками.

Південно-руське письменство часів Київської Русі є велике, зокрема у ділянці перекладів. Поминаючи книжки літургічні й чисто церковні, ми маємо цілий ряд т. зв. «збірників», компіляцій енциклопедичного характеру, хронік, опису мандрівок, легенд, життя святих, запис законів і т. д.

Поруч перекладів, з'являються й оригінальні публікації. Показуються власні письменники, не тільки духовні, але й світські особи. Словом, із прийняттям християнства на Русі постає там умовий рух, який оставив нам численні літературні документи.

Серед письменників місцевого походження вирізняються від половини XI століття: настоятель київського монастиря — Теодозій, князь Володимир Мономах (1053-1125), автор «Наук для дітей», листа до князя Олега та молитов, хронікар Нестор (1056), київський митрополит Климентій Смолятич (в половині XII стол.), Кирило Туровський (XII стол.) — незвичайний проповідник. Між визначними творами того періоду слід назвати старий київський літопис, т. зв. «Повість временних літ», приписуваний Несторові, «Руська Правда» — важливий збірник тодішньої законности, врешті преславне «Слово о полку Ігоревім» — твір з XII століття, великої поетичної вартости, що зберігся, на жаль, в дуже поганому відписі з кінця XVIII століття, будучи копією рукопису XV-XVI століття.

«Повість временних літ» спиралася на працях давніших київських ще з XI стол., а також і авторів грецьких. Її автор хотів дати інформацію про ціле слов'янське плем'я, вираховує окремо деталі про всі племена та руських князів, подає документи з княжих архівів, передає перекази про геройства печерських монахів і випадки тогочасного життя. Цілість становить величне почуття, глибоко релігійний дух і тогочасний патріотизм. Місцями оповідання має дуже живий характер. Все це робить літописця-автора не тільки істориком Київської Русі, але й визначним літератором.

Ще більше можна сказати про «Слово о полку Ігоревім», поемі, що має безумовний зв'язок з народньою творчістю, написаною висоосвіченою людиною. Поема ця

пересякла гарячим патріотичним почуттям і народною гордістю. Гарною і характерною є вступна частина, якою починається поема. Поет згадує про віщого Бояна, — прабатька слов'янської поезії, твори якого цілковито загинули.

(Автор подає початок «Слова о полку Ігоревім» в перекладі на польську мову Богдана Лепкого*)

Образ походу, опис битви, плач залишеної дружини Ярославни й інші розділи поеми ударяють поетичною барвою і висловом.

Напад татарів розбив первісну Русь на західню (білоруську) і східню (українську). Ця остання, під впливом Візантії і Києва, витворила власну культуру й письменство (на підставі церковно-слов'янської мови), яке мало власні великоруські елементи. Тим часом західньо-південна Русь почала підпадати під сильні західні впливи, яка до XIV століття таких впливів ще не мала.

Найчіткіше ці впливи показалися в Галицько-Володимирській державі, яка після упадку Києва ще якийсь час репрезентувала політичну самостійність Південної Русі. Тут зокрема помітні західні стилі будов в церковній архітектурі, тут на взір заходу князі вживають печаток, тут, врешті, документи є писані латинською мовою. Традиції Київської Русі у письменстві остаються в незміненому стилі, але поволі завмирають й перемінюються під новими впливами.

Коли Галицька Русь (інакше називана теж Червоною Руссю) була скорше прилучена до Польщі, вона почала підпадати під польські впливи, а терени окуповані литовцями мали зовсім іншу долю.

Войовничі литовські князьки поширюють свої посілості на схід і на південь, зайняли руські землі, білоруські — землю полоцьку, вітебську, землі з допливами до Прип'яті, що вже в XIV столітті перейшли під владу Лит-

---

* «Слово о полку Ігоревім» було перекладене на різні мови і має свою власну літературу. На польську мову переклали його: Гюдебські (1821), Бельовські (1833), о. А. Красінські (1856) і Богдан Лепкий (1909).

ви. Але Біла Русь відокремилася від литовських князів. Литовські князьки, осівши на білоруських землях, зокрема у більших центрах, культурно асимілювалися, приймали православну віру й білоруську мову. Ця рутенізація була звичайно така основна, що литовці забували свою мову. Наприклад, король Ягелло зовсім не знав литовської мови. Білоруська мова запанувала на княжих дворах і в урядових актах Литви. Очевидно, що письмова мова, не була мовою білоруського селянства. Була це така сама церковно-слов'янська мова, яка панувала в Південній Русі, там забарвлена українськими, а тут білоруськими елементами.

Опанувавши білоруські землі, Литва починає посуватися на південь. Під кінець XIV століття до Литви належать уже українські землі: Волинь, Поділля, Чернігівщина, а також земля Брестська й Підляшшя. За зверхність над ними Литва воювала проти татар і частинно проти Польщі. В цей спосіб ціла Південна Русь (з винятком найбільш західньої частини, зайнятої Польщею), входить у склад держави, яку можна назвати литовсько-руською, з огляду на культурну силу руського люду. Білоруські й українські спільноти в час підлитовського володіння, розвивалися осібно, а зближувало їх хіба те, що обидва народи були руські. Але спільно вони віддаювалися чимраз більше від третього руського народу — великоросів — або народу московського.

Білорусько-українська Західня Русь, під Литвою, становила фактично федерацію вільних земель, попадає в русло суспільно-політичної еволюції, якій підпадала Литва під посійно зростаючим впливом Польщі. Внутрішній устрій Литовської Русі ступнево перетворюється на литовсько-польський, при чому зростає і зміцнюється шляхетський стан, коштом прав і привілеїв простого населення.

Щораз більший вплив Польщі на Литву, зокрема після того, як корінні литовці приймають християнство у його римо-католицькому обряді, викликав великий явний антагонізм між центрально-литовським і руським боярством. Литовське боярство, як римо-католицьке, на підставі Городельської унії, отримало такі схизматичні

привілеї, про які русичі не могли навіть мріяти. Витворилось почуття племінно-релігійної солідарності (білоруської і української) супроти упривілейованих литовців і поляків. Показуються перші прояви шукання союзу і допомоги Москви, що ще затіснило союз Литви з Польщею, бо боячись Москви Литва не могла робити інакше. Це довело до того, що Литва позбулася всіх українських земель в користь Польщі, що записано в документах Люблинської Унії (1569 р.).

Факт, що українські і білоруські землі опинилися під впливом поляків, мав чималі висліди в ділянці чисто культурній. Постає новий літературний вплив й нова літературна мова, в якій давні церковно-слов'янські елементи поступаються живій народній мові — українській і білоруській, з перевагою білоруських, як мови литовської адміністрації, з великим польським впливом. Постає така так звана «мовна мішанина», в однаковій мірі близька білорусам і українцям, що має характерні ознаки в залежності з котрої національності походить автор. Ця мішанина стає мовою літератури Русі, й вона панує майже до XVIII віку, визволяючись поступово від польської мови.

Письменницька діяльність Південної Русі у ранній добі литовської займанщини розвивається в тому напрямі, що й раніше, хоч у значно звуженому смислі. Але це звуження міняється під впливом суспільного і політичного життя. Як каже Іван Франко: «Південна Русь повертається лицем до Заходу». Київські митрополити пробують наблизитися до Заходу. Цамбляк їде на Собор до Констанци (1414-1418), Ізидор до Фльоренції (1438), зближення Литви з Польщею затіснює контакти руських землевласників з польськими шляхтичами й наносить Україні польські впливи. На теренах спустошених татарами, відбудовуються міста, які поволі стають осередками цивілізації. Деякі з них, зокрема Львів, заповнюються поляками і німцями, інші отримують статуту т. зв. магдебурзького права, стають в обороні своїх станових інтересів, розвивається релігійно - національна свідомість.

Дуже важливим цивілізаційним чинником було введення друкарства. Вже в роках 1491-1493 у Кракові, коштом кн. Константина Острозького, у друкарні Швайполта Фійоля, вийшло п'ять літературних книжок церковно-слов'янською мовою і менша їх частина поширилась на Червоній Русі і далше на сході. В роках 1517-1519 д-р Франко Скорина, білорусин з Полоцька, видав у чеській Празі переклад Біблії і Псалтиря у церковній мові із значними народніми домішками, щоб «розумів посполитий люд». Той самий Скорина друкує у Вильні (1525) кілька інших церковних книг. Крім тих видань, ширяться на Русі інші південно-руські видання, теж церковною мовою для всієї православної слов'янщини. Поволі постають друкарні і на території Русі, західної і литовської. Створюється солідарність правлячих кругів (білоруського і українського) у противагу до упривілейованих кіл литовських і польських. Постають друкарні у Здолбуніві, Львові, Острозі на Волині, пізніше в Кисві і Чернігові. В кінці XVI століття руське друкарство, головно за поміччю можновладців і міщан, розвивається високо. В роках 1580 - 1581 появляється славна Острозька Біблія, — перше видання цілого святого письма Старого Завіту церковно-слов'янською мовою.

Зріст релігійного руху в другій половині XVI і на початку XVII стол. мав великий вплив на розвиток друкарства і письменства. Протестантський рух проник через Польщу і Литву до українських земель, здобуваючи там, зокрема серед міщанства, багато прихильників. Серед письменників протестантів на українських землях, мало хто користувався народньою мовою, більшість писала польською. Інакше було з православними виданнями, які вели завзяту боротьбу проти зросту католицизму в друкованих публікаціях. Вони виходили мішаниною церковної, білоруської та української мов, яка від часів Люблінської Унії просякала польськими елементами.

Під впливом боротьби православ'я проти католицизму постають на Русі два вогнища розумів, письменства і видавничої справи. Одним з них був Острог на Волині, створений кн. Константином Острозьким (около 1570) з академією і підручною друкарницею, а другим був Львів

із славним Ставропігійським Братством (залежним від Київського митрополита, помінаючи Львівського єпископа), яке мало власну школу. Серед письменників, діючих в Острозі визначне місце займає Василь Суражський, автор полемічного твору «Кніжца о єдиной істинной православної вере» (1588), а серед львів'ян — Юрій Рогатинець, який написав цікавий твір «Пересторога усіх православних...», що була поширена у багатьох відписах.

Боротьба православ'я проти католицизму, яка зокрема загострилася після Люблинської Унії, була одним з чинників, на ґрунті якого помічався конфлікт східно-руський із західно-польським. Люблинська Унія, яка обдаровувала правлячі литовсько-руські кола, надаючи їм права польської шляхти, причинилася до польонізації вищих клас на Русі. Католицизм, будучи з привілеями, потягнув до себе частину русинів, тобто руської шляхти. В цей спосіб серед руської спільноти поширилася польська цивілізація і римський католицизм. Цей процес почався в Червоній Русі, але поволі котився теж на схід, де зокрема сильним став польський вплив магнатів і шляхти, збираючи до себе українські кола...

Вплив польськості і католицизму доводить до розкладу всередині української спільноти. Частина, яка тяготе до Заходу, ворожа оборонцям давніх русько-православних традицій. На тому тлі постає боротьба, що перероджується у дві суспільні верстви. Але поки це настане (у формі козацьких воєн), боротьба завогнюється в полемічній літературі, яка зростає із зростом польонізації Руси.

Одним з важливіших епізодів того процесу були довготривалі заходи для створення визнаної унії православ'я з католицизмом. Проекти такої унії постають вже від XIII століття, але до реалістичного зближення доходить на Русі щойно за литовських часів (Фльорентійська унія 1438 р.).

Перші спроби церковної унії були зовсім невдалими і католицькі писаки далі атакують православ'я, доказуючи потребу ґрунтовних реформ, яких потребує східна церква. В 1500 році появляється латинський твір «De errore Рутенорум», який піддає різкій критиці окремі

прикмети східньої церкви, побільшуючи полеміку на цю тему. Опираючись на цей твір, католицькі публіцисти ведуть суперечки з православними, які також беруть собі до серця ідею об'єднання церков.

Твір П. Скарги «Про єдність Божої Церкви» (1577) започатковує живіший рух у тому напрямку. Частина південно-руських єпископів, на власну руку, приступила до церковної унії, яка в 1596 році на Соборі в Бересті стала фактом доконаним. Але унію в Бересті визнала лише частина православної ієрархії, решта і з ними Константин Острозький, дуже чутливо виступили проти організаторів унії, кинула на них анатему й постановила боронити православну церкву до загиби. Витворилася, отже, завзята боротьба, не раз кривава, унія ширилась, а православ'я, не маючи державної піддержки, шукало її серед міщанських, козацьких і селянських мас.

Унія і пов'язана з нею календарна реформа, викликала в письменстві неабиякий рух, зокрема полемічний. На оборону Унії стає ряд визначних осіб, як Іпатій Потій, В. Рутський, а серед противників Унії зокрема блищить людина великого талану — Іван Вишенський. З'являються письменники, які переходять з одного табору до другого, як от Мелетій Смотрицький, спершу оборонець православ'я, а потім Унії. В першому кварталі XVII стол., літературним осередком Русі стає Київ, де Печерська Лавра стягає цілий ряд визначних співробітників, а Петро Могила з часом закладає Академію (1631), звану Могилянською, на взір колегій єзуїтських з їх мертвим схоластицизмом. В Києві осідає цілий ряд церковних письменників, які ведуть війну проти Унії.

Коли київські вчені, які зібралися у Лаврі та Могилянській академії, костеніли в перестарілому схоластицизмі, повертаючись у своїх писаннях до мертвої церковщини, то з народньої мови скористали поляки, які почали її використовувати. Великий розвиток польської літератури, яку названо золотою, мав сильний вплив теж на українців. З'являється багато перекладів з польської літератури, а під польським впливом постають нові роди літератури, як наприклад, початки драматургії. Дякуючи школам і польській мові в них, українська шляхта наб-

лижається до польської, а польська мова стає мовою вищих клас. Польською мовою користується теж частина козацької старшини. Цілий ряд письменників уживає в літературі польської мови.

Поступам польонізації сприяли також козацькі війни, які спустошили Правобережну Україну і частина її населення почала переселяватися на ліву сторону Дніпра і в цей спосіб на теренах зайнятих поляками, ослаблювалася українська субстанція, а також уможлиблювалася скоріша польонізація цього краю. Понад усе, козацькі війни допроваджували до поділу української території на дві частини — польську і російську. Вони стають причиною послаблення української інтелігенції, бо освічена верства українців відходить до Росії. В другій половині XVII і на початку наступного стол., цілий ряд київських учених, як от Епіфамій Ставинецький, Семен Полоцький, Дмитро Ростовський, Степан Яворський, Теофан Прокопович і багато інших, переносяться до Москви і там прищеплюють схолястичну київську методи в школах.

Внаслідок польонізації правобережної України й послаблення духового життя в Києві, український літературний рух яловіє. Тільки шкільний драматизм, запозичений у поляків, проявляє деяку живучість. З того погляду цікавими є оті інтермедії, які яскраво малюють тогочасне життя. Під впливом шкільної драматургії розвивається духовна пісня (т. зв. канти і концерти), яка здобула собі широку популярність і визнання. Із шкільного драматизму вирости теж т. зв. «вірші», тобто веселі оповідання (віршовані) і монологи на різні теми, не раз і в діалогічному стилі. Ці «вірші» не осталися без впливу на дальший розвиток української літератури, так само, як козацькі думи, які є дуже споріднені з тими «віршами».

Козацькі думи репрезентують властивий народний український епос, так само, як у білорусів, або також у росіян — биліни. Думи постали десь на початку XV ст., під впливом, безперечно, сербів, на що вказує зокрема їх назва, розвинулися вони, через козацькі війни. Найгарнішими, а також мистецько-артистичними є ті, що постали в першій половині XVII століття. Хоч вплив письменства на них особливо замітний, то народня творчість від-

ображується в їхній мові, далекій від тогочасної церковно-білорусько-українсько-польської говірки.

Поділ України між Польщею і Росією потягнув за собою незліченні шкідливі наслідки для народної культури України. Як вже було сказано, Правобережна Україна, з огляду на козацькі війни і відірвання її від центру — Києва, скоро польщиться. Тільки де-не-де по закутках Червоної Русі ледве живогіють традиції київського письменства, традиції, які є вже перестарілі. Поза тим, на всіх землях України, які осталися під Польщею, польська мова і письменство є вже діюче серед освічених українських верств. Потомки найбільших оборонців православ'я і українськості польщатся цілковито, українцями залишаються лише селяни і тоненька верства низького духовенства. Стає популярним термін: «Генте Рутенус, націоне Польонус» (з роду русин, але польської народности). Тільки в Червоній Русі, де православ'я збереглося аж до кінця XVII століття, навіть культурна польонізація духовенства не затерла в народі почуття української окремішности й антагонізму до поляків, що при переході під владу Австрії, потягнуло за собою серйозні наслідки.

Аналогічно до польонізації Правобережньої України, скоро посувався процес русифікації Лівобережньої України. Процес цей, однак, відбувався в іншій формі, в залежності від державного ладу в Росії, відмінного в порівнянні з державною організацією Річпосполитої.

Росія, від часу приступлення до неї України за часів Б. Хмельницького, із залізною послідовністю дбала про її русифікацію й асиміляцію під політичним і культурним оглядом. Вже в попередньому розділі ми бачили, як самостійність і автономія України ступнево звужувалися, аж поки весь край не став аналогічною територією, як і інші землі Росії. Те саме діялося в ділянці культури. «Вже в XVII стол. — пише проф. М. Грушевський — у Москві задивлялися нерадо на українську книжку, пробувано її затримувати, а від часу підпорядкування української церкви під російського патріярха, віддано теж під цензуру українські видання. В 1720 році видано урядове розпорядження, яким заборонено друкування на

Україні якихнебудь книжок, за виятком церковних, на підставі давніх видань, а старі книги переглядати і виправляти перед друком, щоб не було ніякої різниці, ні особного діалекту в порівнянні з друком великоруським. За Петра посунулися ще далі, заборонивши взагалі друк української книжки. Спеціально установлений цензор займався поправленням українських текстів і тільки після цієї процедури давали дозвіл на друк. Коли 1726 р. один з київських ігуменів просив дозволу на друк літанії до святої Варвари, написаної київським митрополитом, то дано дозвіл із зазначенням, що має бути перекладена на російську мову. В 1769 р. Лавра просила Московський Синод на дозвіл друкувати календар, бо Київ мусять купувати аж у Москві, то дозволу не дано. Навіть старі церковні книги, друковані на Україні, наказано дієцезіяльним чинникам постягати і замінити друкованими у Москві. Одночасно українську мову і письменство вигнано теж із школи.

Починаючи від останнього кварталу XVIII століття, київські митрополити на вимогу уряду вводять російську мову, як викладову в київській академії, що була прикладом до наслідування в інших школах. Спеціальну симпатію для заведення великоруської мови виявив в 1780 році митрополит Самійло Миславський. Він увів російські підручники, спеціально спровадив з Москви вчителів-росіян, старався, щоб навчання йшло тільки в російській мові, а до Московського університету вислано кількох учителів, щоб навчилися цієї мови. Навіть українська вимова заборонялася, пильновано, щоб священики співали російським напівом.

У таких умовах давнє українське письменство зникло, а школа доведена в часи Гетьманщини до високого рівня, підупадала й зникала. Молодь шляхтичів, щоб здобути належну освіту, виїздила до Москви чи Петербурга або закордон. Російська освіта висувається на перший план, стара макаронічна українська мова не може витримати конкуренції. Російська мова стає державною мовою на українських землях від половини XVIII стол. Інтелігенція Лівобережньої України привикла поволі до вживання державної мови, а українська мова стала роз-

мовною в родинних колах. Українська мова рахувалася мовою останнього гатунку, з певними гумористичними ознаками. Все, що мало серйозне або публічне значення, висказувалося тільки російською мовою.

Починаючи від другої половини XVIII стол., у російській літературі росте плем'я письменників українського роду, які нічим особливим не проявляють себе. З'являються письменники-українці (в роді славного філософа-містика Григорія Сковороди), явно з напрямом чисто космополітичним. Повільний занепад народно-політичної свідомости, віддзеркалюється різко у працях різних хронікарів і авторів спогадів українців XVII і наступного стол. (найвизначніші: Самійло Величко, Самовидець, Грабянка, Ханенко, Маркевич).

Під кінець XVIII стол. вже між масою панщинних українців і освіченими верствами наступає цілковитий роздор (1763 і 1783). Освічені верстви на Правобережжі вважаються поляками, а за Дніпром — росіянами. Письменство для українських інтелігентських верств приймається як справа поважна, як в белетристиці, так і в наукових дослідах і належить до літератури польської і російської. Народня мова панує лише в багатій народній творчості, в прекрасних ліричних піснях, переповнених чаром правдивої поезії і до певної міри переходить до літератури гумористичної.

Могло б здаватися, що доля українського народу, як окремої цивілізаційної одиниці, вже перерішена. Здавалося, що із втратою освічених верств український народ стане лише етнографічною масою, матеріалом, з якого будуть користати тільки чужинці. Однак XIX століття завдало кінцеві і смертельні удари такому поглядіві й таким передбаченням.

РОЗДІЛ IV

Українська інтелігенція і нарід. — Рукописні твори народньою мовою. — *Енеїда* і її автор Іван Котляревський. — Харківська школа. — Гулак-Артемівський. — Квітка. — Метлинський. — Гребінка. — Розвій української інтелігенції. — Тарас Шевченко. — Дитинство і молодість. — Кобзар. — Костомарів і Куліш. — Кирило-Методіївське Братство. — Шевченко на засланні. — Поворот до Петербургу. — Характеристика поетичної творчості Шевченка. — Наслідки погрому Братства. — Реактивізація сьомого десятиріччя. — Хлопоманство на Правобережній Україні. — Куліш і Петербурзька *Основа*. — Молоді українські письменники. — Слабкість внутрішнього руху. — Поновний застій.

Як вже знаємо з попереднього розділу, інтелігенція українського походження в половині XVIII століття денационалізувалася цілковито. Польська культура у Червоній Русі і на Правобережній Україні панувала серед інтелігенції так само, як культура російська на Лівобережній Україні. Симпатії і льокальні відмінності української інтелігенції не змінювали того факту, що вона почувала себе російською, чи зглядно польською.

Мимо неволі панщинного хлібороба, від року 1783, пануючого на всьому терені російської України антагонізму між упривілейованою інтелігентсько-шляхетською верствою і селянською масою, українська мова для інтелігенції була зовсім чужою. Виховуючись на селі, маючи няньок, службу, козачків і т. п. з селянського роду, українська інтелігенція училася народньої мови, запізнавалася з віруваннями і передусім з чудовими народніми піснями. Але мова, якою велась розмова з службою, якою співано меланхолійні пісні, не вважалася мовою гідною інтелігенції. Розмовною мовою інтелігенції була мова «панська» — польська чи російська.

Ті мови були також літературними мовами обидвох відламів української інтелігенції. Мова українського люду надавалася найвище для творів гумористичних, жартівливих віршів, інтермедій, речей, які навіть не заслуговували на друкування їх. Коли «поважні» твори української інтелігенції появлялися друком в російській чи

польській мові, серед простолюддя ходила маса відписів народньою мовою й до друку не діставалися. Це було анонімне письменство, що стояло на поземі народньої творчості, дещо переходило до народу і з того творилися народні пісні. Їх авторами звичайно були люди зовсім неосвічені, як от дяки, військові бакалійники, міщани і козаки, які лизнули трошки науки в початковій школі. В цих творах ще подекуди тліла стара макаронщина слов'янсько-руська, яка зовсім зникла в половині XVIII стол., як її виперла мова російська.

Як переконливо доказує проф. Грушевський, — «народня мова, вже втрачена інтелігенцією, збереглася лише серед простолюддя, вернулася після вікового віддалення; українська інтелігенція звернулася до народу, училася його шанувати, рух цей став поважним поштовхом до взаємного зближення. Мова розв'язала долю українського відродження, зробила контакт інтелігенції з народом, знайшла дорогу до народньої душі й співжиття з нею.» З того зразу постає оригінальна українська література, яка від перших своїх кроків, висвітлює народні теми, реалізм і демократію. Мові завдячує Україна те, що українофільство не закінчилося на збиранні громадських плодів народньої творчості, укладання граматик і словників, але переформувалося у справжнє народне відродження.

Характерна річ, що перший друкований твір нової української літератури, який започаткував її відродження, був твором гумористичним. Народне життя, за пануючим у XVIII столітті псевдоклясичним поглядом, могло бути введене до літератури в характері чинника селянського, тобто гумористичного, чи пак комічного. Звідси виводиться цілий ряд російських творів на народну тему, при чому серед них пародії і травестії класичних творів мають визначну роллю. Одна з таких пародій російського віршописця Осіпова — «Енеїда навиворіт», написана на взір подібного німецького твору Блюмаера, яка має значно кращу мистецьку вартість, ніж українське наслідування — поема «Енеїда».

Автором цієї травестії був Іван Котляревський (1769-1839), полтавець, кол. семінарист, педагог і військовик

— батько нової української літератури. Котляревський тримається взірця Осипова під оглядом форми і загального плану, але збагатив свій твір рядом нових епізодів. «Енеїда» Котляревського виказує великий епічний талант її автора, як рівнож свідчить, що Котляревський знав усі тонкощі народної мови, яку в цьому творі піднесено до гідности літературної мови. «Енеїду» Котляревського проникає гуманітарний дух, що свідчить про вплив на автора ліберальних ідей, поширених в цьому часі серед української і російської інтелігенції. Три перші пісні «Енеїди» появилися друком у 1798 році й викликали велике зацікавлення серед інтелігенції і півінтелігенції, навіть російської.

Про це свідчить факт, що на протязі десяти років було аж три видання «Енеїди». Ширилася вона теж дорогою відписів і то ще до її появи друком.

Котляревський рівно ж започаткував нову українську драматичну літературу, написавши у 1819 році дві оперетки *Москаль чарівник* і *Наталка Полтавка*. Ці твори, зокрема другий, ще дотепер ставляться на українських сценах, зачаровують мелодійністю співів і щирістю наївного почуття. Ходили вони довго у відписах, бо друком вийшли щойно на початку ХІХ століття. Котляревський є теж автором гумористичної «Оди до князя Куракіна», яка формою нагадує давні вірші, так само, як «Москаль чарівник» нагадує давні інтермедії.

Котляревський писав і російською мовою й уважався за російського інтелігента, трактуючи свої українські твори радше, як розвагу. Все одно його вплив на українську літературу був великий. Зокрема коли прийняти, що приклад зроблений Котляревським, припадає на період інтелектуального пожвавлення, яке запанувало в Україні в різноманітних ділянках.

Освітній рух в Україні ширився на початках ХІХ ст. на Правобережжі (у польській формі), так і на Лівобережжі. Постає цілий ряд середніх шкіл і семінарій. В 1805 році засновано в Харкові університет, в якому працювало багато польських і російських науковців. Ліберальні західно-європейські ідеї проникають і в Україну, що будять, з одного боку, майже зниклі автономіч-

ні стремління, а з другого — настає зближення з народом. Погляди Гердера на ролі національності і народних зародків знаходять своїх прихильників і в Україні. Починається праця збирання плодів народної творчості, яку започаткував поляк Ходаковський. Зворот до народної поезії, під впливом поезії романтичної, зокрема російської і польської (школа українська: Мальчевський, Гошинський і Залеський) будить серед українців гін до народного відродження, як це роблять слов'яни західні й південні. Все це прискіплює розвиток народної свідомості серед інтелігенції української з походження, а російської під оглядом культури.

Зацікавлення українською народною творчістю в першому кварталі XIX століття серед української інтелігенції (а навіть серед справжньої російської) було вже помітне. Під впливом пробуджених історичних спогадів серед української інтелігенції поставали помітні автономні тенденції, доказом чого став славний памфлет В. Полетики «Історія Русів», давніше приписуваний єпископові Кониському. Але серед тієї інтелігенції не було ясних поглядів на саму істоту української національності, на її долю чи аспірації. Свідчить про це бодай той факт, що автор першої граматики української мови, виданої російською мовою, Павловський (1818) говорить у передмові своєї праці, що конче постала потреба зберегти «малоросійський діалект», тому що він цілковито зникає і в недалекому майбутньому; загине зовсім.

Слабкою була народна свідомість і серед того осередку письменників-українців, які згуртувалися в Харківському університеті. Цей університет був в цьому часі важливим розсадником російської культури, яку ширив серед інтелігенції українського роду. Для України та її відродження Харківський університет мав значення, як посередник романтизму і слов'янського відродження. Під впливом власне того руху постає школа українських письменників, яка продовжує працю, започатковану Котляревським. В Харкові виходить ряд періодиків, вправді російських, але присвячених проблемам України. Серед письменників Харківської школи визначаються зок-

рема: Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основ'яненко і Амброзій Метлинський.

Перший з них (1790-1865) лектор польської мови, а потім професор історії Росії і статистики в Харківському університеті, що став його ректором, є автором кількох гумористичних творів, написаних під впливом Котляревського. Широкий розголос приніс йому *Пан і собака*, де мова про надужиття, яких допускалися пани в діях із підданими. Чиста народна мова і дзвінкий вірш творів Гулака-Артемовського, ставлять його серед визначних зачинателів нової української літератури, хоч плідністю він не відзначився.

Замітнішу ролу в розвитку українського письменства відіграв Григорій Квітка-Основ'яненко (1778 - 1843). Квітка народився в селі Основа біля Харкова (звідти і Основ'яненко). До п'ятого року життя був сліпим, учився вдома, досить примітивно. Настроений дуже релігійно, був 4 роки в одному із монастирів, потім жив монахом у своєму маєтку, аж врешті попав у вир суспільного життя, яке розвинулося в Харкові, дякуючи новооснованому університетові. Тягнув його і театр, який постав у тому місті в 1812 році. Квітка заініціював його створення, як добродійної установи, дав кошти із власних фондів на організацію середньої школи для дівчат, взяв активну участь у видаванні «Українського вісника», створеного в 1816 році і попірав театр, як актор і драматург.

Квітка був першим українським новелістом. Його оповідання із народного життя замітні щирим гумором, наївною патетичною чесністю, гарною мовою, добрим знанням описуваного побуту, врешті, дуже гуманними поглядами. Квітка малював сучасне життя не лише з етнографічною точністю. В гумористичному оповіданні «Конотопська відьма» він дав точний опис давніх козацьких стосунків з часів Гетьманщини. Подібно, як і Гулак-Артемовський, Квітка не вважає невірництво селян за злочин, щоб тільки пани трактували їх людяно. Популярний виклад для землевласників щодо підданих панщинних селян. Квітка написав у публіцистичній статті «Слово до любезних земляків».

Квітка причинився до дальшого розвитку української драматичної літератури, пишучи кілька театральних творів, а його «Сватання на Гончарівці», як і Котляревського *Нагалка Полтавка*, є популярні навіть в наш час.

Дві інші п'єси Квітки «Шельменко деньщик» і «Шельменко волосний писар» є написані в цей спосіб, що деякі дійові особи послуговуються російською мовою, тільки частинно українською. Уважалося в цьому часі, що буде неприродним, коли освічена людина буде вживати українську мову. І сам Квітка, поруч творів українською мовою, написав ряд оповідань російською мовою. Але всі вони стоять значно нижче українських творів і в літературі не мають вартости. Діяльність Квітки знайшла багатюх, що пішли його слідами.

Третій з харків'ян — Амброзій Метлинський (1814 - 1870) доцент Харківського університету, пізніше професор в Києві, був першим українським романтиком, пробуючи прищепити на український ґрунт західний і російський романтизм. Серед його творів зокрема вирізняються ті, в яких він не забуває народної творчости, у яких він не може визбутися українського народного побуту («Максим Глек, Сирітка, Старець». Заслугою Метлинського є видання 5-ох томиків під назвою «Южний руський збірник» (1848), у якому поміщено твори менше відомих авторів.

Поруч цих трьох угорі названих представників новочасної української літератури, можна ще поставити Євгена Гребінку (1812-1848), полтавчанина, здібного автора казок і кількох ліричних віршів, написаних з великою любов'ю до рідної землі. Гребінка був рівночасно доволі плідним російським письменником і писав цією мовою значно більше, ніж українською.

Усі українські письменники сперед Шевченківської доби, були в основі російськими інтелігентами, з симпатіями до льокальних українських справ. Симпатії ці однак далекі від української народної свідомости. Відіграють вони не більшу ролю від симпатій льокальних-українських поетів польського роду на Правобережній Україні. Російська мова для Котляревського, Квітки, Гребінки, була так само рідною мовою, як польська для Гоци-

ського, Залеського чи Падури. Врешті знаємо, що Залеський пробував писати українські вірші, а Падура, власне своїми українськими творами здобув чималу славу і розголос на правому березі Дніпра.

В цей спосіб, у першій добі українського відродження, відбилася в літературі подвійна втеча української інтелігенції. З одного боку, Україна дає ряд визначних письменників польських і російських (Богданович, Капніст, Гнедич), врешті найбільший з-поміж них Микола Гоголь, а, з другого боку, і ті письменники, які послуговуються українською мовою, є тільки до певної міри українцями, що входять у склад двох інших груп інтелігенцій, які ворогують між собою. Маємо поруч Падури, польського патріота в українському одязі, а з другого боку такого Метлинського, який гордиться російським патріотизмом і не скриває ненависти до поляків.

Українські письменники третього і четвертого десятиріччя ХІХ століття, створили підставу новочасної української літератури, створили її форму. Але правдивий зміст цій літературі дав справжній репрезентант українського народу, геніяльний самоук, репрезентант терпіння, мрій, спогадів і туги українського народу — Тарас Шевченко, який одночасно посунув далеко наперед справу відродження українського народу. Поява у 1840 році «Кобзаря» Шевченка, була фактом чи не більше важливим, як поява «Енеїди» Котляревського.

Сумна була доля Шевченка. Прийшов він на світ 9 березня 1814 року в селі Моринці, Звенигородського повіту, Київської області, в селянській родині, яка належала до багатого поміщика Енгельгардта. Після втрати любої матері, малий Тарас терпів багато від мачухи, яка уважала його інтрузом, не дбаючи про нього. Умови, у яких жив Тарас, ще погіршали, як помер його батько. Дванадцятирічний сирота, живий і здібний, був зданий на поневіряння. Знущався над ним дяк-п'яниця, учитель, якому Шевченко завдячує те, що навчив його читати; знущалися над ним і кімнатні малярі, у яких працював Шевченко і в яких здобув елементарне поняття про рисунок. Деякий час Тарас був пастухом, аж врешті, маючи 16 років, авансував на послугача в кухні, а потім на ко-

зачка в маєтку Енгельгардта, який бував у Вильні і в Варшаві, де Тарас навчився польської мови і малярства. Властитель Тараса, помітивши, що хлопець уміє рисувати, віддав його на працю до маляра Лямпе.

Після вибуху Листопадового повстання, Шевченка разом з Енгельгардтом відставлено під конвоєм до Петербургу, де пан віддав його на працю до малярського заведення Шіряєва. Тут, Шевченко, готуючися до кар'єри кімнатного маляра, в неділі чи свята починає відвідувати Ермітаж і копіює фігури пам'ятників, при тому запізнався з українським малярем Сошенком, який зацікавився здібним земляком і познайомив Шевченка з українським письменником Гребінкою й кількома визначними росіянами. В тому товаристві постала ідея викупити Шевченка з неволі, тобто панщинного стану й уможливити йому студії в Академії мистецтв. Але не пішло воно так легко, як здавалося на початку. Енгельгардт не давав переконувати себе ніяким аргументом, що виказували б його гуманітарні почуття. Він хотів використати своє становище і ставив надто трудні вимоги. Бачучи своє становище, Шевченко доходить до розпуки й думає про самогубство. Та по якомусь часі, ціль була майже осягнена. Славний російський маляр Брюлов намалював портрет відомого російського поета Жуковського, і його пущено на льотерію. Таким чином роздобуто 2,500 рублів і за цю ціну викуплено Шевченка в 1838 році. Життя Шевченка покотилося зміненим шляхом. Він працював наполегливо під наглядом Брюлова, вибравши за спеціальність різьбу в металі. Писав багато і вичув у собі внутрішній гін вилити на папір переповнені національні почування і то українською мовою, хоч не надавав цьому особливого значення. Щойно, як один з його земляків, землевласник з України — Мартос, побачив на столі у Шевченка довгу поему і прочитав її. А була це «Тарасова ніч». Він почав переконувати Шевченка, називаючи його поетом, щоб той друкував ці вірші. Шевченко дав себе намовити до цього. І ось накладом Мартоса, тобто його коштом, виходить збірка віршів Шевченка під загальною назвою «Кобзар».

Враження в Україні від того першого збірника було колосальне. Квітка привітав нового українського співця, а «Кобзар» розхопили земляки Шевченка. Після цього, у невеликих відступах часу появилися нові твори Шевченка: *Гайдамаки*, *Перебендя*, *Катерина*, *Наймичка*, *Хустина*, які з ентузіазмом прийняла ціла Україна й жорсткими словами накинлася на появу творів Шевченка російська петербурзька критика на чолі з Белінським. Російські критики закидали Шевченкові й іншим українським авторам парохіянство і селянську некультурність.*

Натомість українська інтелігенція не щадила похвал Шевченкові. Коли поет в роках 1843-44 вибрався в містечку подорож по Україні, приймали його не лише сердечно, але з оваціями. Ця подорож, під час якої Шевченко зустрівся віч-на-віч з пам'ятками минувшини й доказами слави України, поклала свою печатку на решту творчості Шевченка. Погляди Шевченка на минулі події України, зроблені досить некритично під впливом народних традицій і славного памфлету «Історії Русів», поглиблюються у Шевченка, зокрема щодо козаччини та Геть-

---

* Сучасна радянська критика подає, що Б. був великим прихильником творчості Тараса Шевченка. УРЕ присвячує йому нецілих чотири шпальти і так пише про нього: *Б. присується рецензія на першу збірку поезій Шевченка «Кобзар» (Отечеств. записки, 1840), в якій автор привітав поета, відзначив близький зв'язок його з народною поезією. Рецензія мала велике значення для розвитку нової української літератури й творчості Шевченка. Проте в розпалі полеміки з реакц. журн. «Маяк», який намагався нову українську літературу спрямувати в річище офіційної ідеології, Б. припустився помилкової, несправедливої оцінки поети Т. Шевченка «Гайдамаки». Крім того, в деяких рецензіях, зокрема на альманах «Сніп», він, критикуючи реакційний зміст, примітивність художнього рівня творів українських письменників, консервативного напрямку, робив невірні висновки про те, нібито українська мова втратила своє значення й начебто прагнення до створення літератури українською мовою не має під собою життєвої основи. В даному разі Б. вступав у суперечність із своїми власними поглядами і визнанням повної політичної й культурної рівноправності всіх народів, зокрема українського...*

Л. Васілевський цілком справедливо оцінює російських критиків творів Шевченка, в тому й С. Белінського. — Перекладач

манщини. У нього замітний політичний радикалізм. Вплив російських і польських поетів української школи, замітний у попередніх творах Шевченка, поступається замітному впливові Міцкевича, зокрема його поеми «Дзяди» та інших, що помічаємо у Шевченка в поемі *Сон, Великий лях* й інших менших.

В Україні Шевченко заприятелював з людьми, які відіграли немало ролі в духовому житті України. Це були передовсім: Пантелеймон Куліш і Микола Костомарів, особи, які разом з автором «Кобзаря», започаткували нову епоху в інтелектуальному житті України і руху відродження.

Так, як в першому кварталі XIX століття центром духового життя України був Харків так вже від початку другого кварталу того ж самого століття центр твориться вже в Києві, де після закриття Крем'янецького ліцею і Виленського університету, постає в Україні в 1834 році другий університет. Коло нього починають скупчуватися російські інтелігенти українського роду, що цікавилися творчістю і долею народу України. Найвизначнішими особами того роду були якраз Костомарів і Куліш, з якими власне зблизився Шевченко, опинившись в Києві у 1845 році.

Микола Костомарів (1817-1885) походив з шляхетської родини у Воронежській області, школився в Харківському університеті, спеціально студіював історію, служив у армії, після чого повернувся до етнографічно-історичних студій, віддаючи велику увагу літературі. Під псевдонімом Єремія Галка, Костомарів видав в 1838-1840 рр. декілька українських книжок — драму *Сава Чалий*, *Українські баллади* і збірку *Вітка*. Ці твори, хоч і мають свою літературну вартість, не є нічим особливим. Бо і вартості Костомарова показалися теж в іншій ділянці — історичних досліджень.

Віддавшись повністю історії, Костомарів хотів дістати катедру в Київському університеті. Але першу його історичну працю — габілітаційну «Про значення Унії в Західній Росії», зустріла сумна доля, бо наслідком критики професора Устрялова, навіть проти волі православної влади, була спалена. Друга габілітаційна праця Кос-

томарова «Про історичне значення руської народної поезії», промостила йому шлях до університетської катедри, яку він зайняв у 1846 році. Як професор, Костомарів посвятив свій час дослідям історії України, чим займався й попередньо, збираючи зокрема матеріяли до добу Богдана Хмельницького. Рівночасно з науковою працею, Костомарів снував ряд мрій чисто політичних, ліберально-слов'янофільських, у чому великим його помічником був саме П. Куліш.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) походив з козацького роду, уродився у Воронежі, освіту брав спершу в Новгороді Сіверському, потім в Києві, де слухав лекцій філософії й права. Університету не закінчив, приймаючи становище вчителя російської мови в Луцьку, а потім у Києві. Одночасно уряд поручає йому перевірку архівів в Києві, іменуючи його членом-співробітником «Тимчасової комісії для перевірки давніх актів». Займаючи становища вчителя географії, історії і російської літератури в гімназіях Києва, Рівного і Петербургу, Куліш готувався до ширшої наукової кар'єри, як славіст, тому на лва з половиною роки був висланий до слов'янських країн, що були під Австрією й Німеччиною.

Побут Куліша в Київському університеті припадає на той час, як зацікавлення до минулого України та її фольклору зростало. Вплив видання українських пісень Максимовича спричинилися тому в значній мірі, що Куліш зайнявся українською народною поезією і минулим України. Але так само, як Максимович, Куліш здивлявся на український рух, як на щось таке, що збагачувало російську культуру своїми елементами, але що було нездібне до самостійного життя. «Незабаром Україна злиться в одно тіло з Росією. То і добре,..» — писав Куліш — у 1844 році. Щойно згодом, під впливом різних обставин, українська національна свідомість Куліша починає прибирати зовсім іншої форми й змісту.

Не мало важливим в цьому мав факт знайомства Куліша з цілим рядом учених поляків — Свідзінським, Рудковським, зокрема Михайлом Грабовським, який мав великий вплив на формування народно-політичних поглядів Панька Куліша. Впливи польські і російські міня-

лися у поглядах Панька Куліша, і ціле його життя, немов мінініятюра історичних подій в Україні, проходила в розгрі між Польщею й Росією. Аналогія цього на кінець життя Куліша підтверджується й тим, що він показав велику симпатію до магометанізму й Туреччини.

Подорожуючи по Україні в цілі археологічних розвідок й знайомлячись з поляками, і працюючи над історією Південної Русі, пробуючи поетичних й письменницьких сил, контактуючись з українськими діячами Київщини, Куліш познайомився з особами-членами таємного об'єднання «Кирило-Методіївського Братства», яке заложив М. Костомарів.

Братство мало дві цілі — суспільну — ліквідацію невільництва-панщини, щоб визволити селян, і ціль політичну: тобто утворення всеслов'янської федерації під владою російського царя, при чому внутрішній устрій держави мав бути конституційно-автономний. Взагалі вся програма Братства відзначалася мрячністю й недокладністю. А про якісь кроки здійснення тієї програми взагалі не було мови.

Зупинилися на теоретичній розробці панславистичного концепту, на розмовах і дискусіях. Але й ті невинні молодечі й ентузіастичні ідеї довели до катастрофи.

Весною 1847 року, студент Київського університету, підслухавши розмову членів Братства, зробив на них донос, наслідком якого Костомарів і Куліш з кількома іншими особами були арештовані й заслані. Арештовано також Шевченка. Хоч він не був членом Братства, відпуктував за знайомство з його членами — найболючіше. За знайомство з членами Братства і зокрема за поему «Сон», яку знайдено при ревізії у нього, віддано його до війська (звалося це «в москалі»), без права авансування і заслано до Оренбурзького краю, з заборonoю писати чи рисувати.

Орська фортеця, де опинився Шевченко-солдат, була винятково відлюдним закутком. Рідко, — писав Шевченко, — можна знайти подібно безбарвну місцевість. Рівнина і рівнина. Положення сумне, одноманітне, нужденні річечки, Урал і Ор, голі сірі гори, і безмежний киргизький степ. Всі попередні мої терпіння, — пише Шев-

ченко в одному листі, — в порівнянні з сучасними — то дитячі сльози. Гірко, нестерпно гірко. Зокрема, як поет і маляр — дошкільно відчував Шевченко заборону писати й малювати, й писав про це до своїх петербурзьких приятелів, благаючи їх про поміч.

Намагання допомогти Шевченкові були неуспішні. Поет вправді здобував безпосередню симпатію від місцевої адміністрації, яка дивилася крізь пальці на його літературну і мистецьку активність, але це дійшло до Петербургу й Шевченко потерпів на тому в Орській фортеці. Його вислано до ще гіршої місцевості — Новопетровського — з поновленою забороною малювати. Поруч людського контакту з місцевою владою, єдиною легшою для Шевченка було знайомство з засланнями-поляками: Брониславом Залеським, Сераковським і Желіговським (Совою). Приставання з тими людьми, мало добродійний вплив на Шевченка, поглиблюючи його суспільно-політичні погляди.

Очевидно, що мимо заборон, Шевченко не переставав ні писати, ні малювати на засланні. З того часу є у нього прекрасні поеми, правдиві перлини: *Чернець*, *Титарівна*, *Петрусь*, *Княжна*. На засланні Шевченко почав цікавитися суспільно-релігійними темами, пишучи поему *Царі* й роздумуючи над пляном написання, після повороту, поем *Неофіти*, і *Марія, мати Ісусова*. У 1857 році петербурзьким приятелям Шевченка вдалось здобути для нього амністію. Йому дозволено вернутися до Петербургу, де міг віддатися поезії і рисункові. Та здоров'я вже було підірване, а крім того поет почав шукати розваг в алькоголі. Недовго працював на свободі, узявшись на кінець життя за укладання елементарних українських читанок для народу.

Помер на початку 1861 року, в переддень сповнення заповітної мрії, — створення собі «тихого раю» у власному маєтку над Дніпром. Тіло поета перевезено з Петербурга до Канева, де на гробі «кобзаря України», висипано високу могилу, яка з часом стала місцем мандрівок, просто прощ для його звеличників.

Поезії Шевченка, які вміщуються в одну велику книгу, це справжній український народний скарб, джерело

найсвятіших мрій, почувань, надії. Зміст тих віршів різносторонній, виростаючий з душі поета, який творив так, як творить народ. Насправді творчість Шевченка збігається із творчістю українського народу, так що часто трудно, що каже сам Шевченко, а що бере з народної творчості. Так, як народна творчість, Шевченко віддзеркалює Україну, з її минулим і сучасним станом, з усіма образами народної фантазії, підносячись на найвищі ступені народного надхнення, вдаряючи в найрізномродніші почуття від кривавої ненависти аж до найшляхетнішої дитячої любові. Мелянхоля, тиха мрія, простота і натуральність вірша, барвистість і пластичність, чистої народної мови, оце ознаки Шевченкової поезії. А він самоук, що не мав змоги систематично навчатись, керований інстинктом шляхетної душі, він став на пості бойовика, й видав війну кожному насильникові, бореться проти несправедливості суспільного ладу, звідки б вона не походила. З того становища Шевченко розцінює минуле й сучасне України, яку любить пристрасно й глибоко. З того становища він намічує майбутнє свого краю і всієї Слов'янщини. Відважно торкається усіх суспільних болячок, здирає всякий фальш і брехню, домагається справедливості для найбільш покривджених верств спільноти. Найбільше болить його п'ятно невільництва, з якого його самого, з бігом щасливих обставин, удалося вирвати. Під враженням поїздки до рідного села, Шевченко писав:

*...Страх погано
В тому хорошому селі:
Чорніші чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли.
Неначе люди подурніли:
Німі на панцину ідуть
І діточок своїх ведуть...
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.*

(Тут і даліше, автор подає вірші Шевченка в українській мові, лише латинськими літерами.)

Пекучі слова поета, то не вияв інтелігентського альтруїзму, а терпіння панщинного хлібороба, якого бачить Шевченко й переживає його біль, чує голос душі покривдженого, відчуває селянські болі:

*Не називаю її раєм.
Тії хатиночки в гаю
Над чистим ставом край села;
Мене там мати повила...*

Невільництво, військова служба, бідкування чумака, сумна доля наймицьки, ганьба зведеної дівчини, давня слава козацької України, вільне життя на безмежних степах над Дніпром — це все те, що відбивається в поезії Шевченка. На минуле України Шевченко не дивиться крізь рожеві окуляри. Поруч слів ненависти до окупантів, знаходимо у нього слова погорди до її власних недоумкуватих керівників:

*Раби, підніжки, грязь Москви.
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможній гетьмани.*

Любов до України викликає в Шевченка погорду до всякого ренегатства, вирікання рідної мови й національності. Поет закликає до боротьби, без якої неможливий спокій на землі і здійснювання ідеалу:

*Щоб усі слов'яни
Були добрими братами
І синами сонця правди...*

Шевченко, то не Котляревський, який бавиться й інших хоче бавити своєю «Енеїдою», то не Квітка, повний сантименту пан, чужий мальованому ним народові, але втілення народної душі, яка рветься до світла, правди і свободи з живою силою. Шевченко перший дав ці-

лий образ аспіраціям народної України, яка у його віршах, знайшла вічне джерело енергії, що кріпить її в поході до кращої, світлої майбутності. І на тому полягає значення Шевченка, щораз краще зрозуміле загалом інтелігентних українців.

Шевченко теж, як і інші українські письменники, пробував писати російською мовою. Але ці твори позбавлені будь-якої поважної вартости. Бо коли для Гребінки, Гулака-Артемовського й інших українських інтелігентів російська мова була так само рідна, як українська, у селянина Шевченка звучить вона по-чужому і неприродньо. Тож коли Шевченковою поезією можуть захоплюватися і росіяни, його твори російською мовою не викликають у нікого будь-якого зацікавлення.

Єдина драма Шевченка «Назар Стодоля» свідчить, що він мав у собі і драматичний дар і міг в тій ділянці багато зробити. Чомусь більше не пробував він сил в ній.

Погром, який впав на «Кирило-Методіївське Братство» і його членів, мав фатальні наслідки для всього українського відродження, у якому помічається великий застій. Ціле київське звено, що могло в історії України відіграти визначну роль, розпорошилося по світі і щойно в 60-тих роках його члени збираються разом і то аж у Петербурзі.

Однак роки заслання і поневіряння, оставили на всіх глибокі сліди. Шевченко, вже як було сказано, втратив здоров'я, Костомарів заламався морально, що помітно обнизило рівень давніх мрій, тільки Куліш був ще повний енергії, щоб форсувати сили для української справи. Він стає на початку сьомого десятиліття ХІХ стол. на ниві українського відродження.

«Епоха великих реформ», у перших роках панування Олександра ІІ, після Кримської війни і великого піднесення, яке запанувало серед російської спільноти, відбилося теж в Україні. Інтелігенція українського роду взялася енергійно до ширення освіти серед народу, користуючися народною мовою. Демократичний дух українського напрямку, захопив молодь обох напрямів української інтелігенції, як російського, так і польського зрака. Серед польської молоді на Правобережжі шириться

т. зв. «хлопоманство», яке в деяких його представників іде аж до концепту злиття обох національностей, і політично, і релігійно. Цей рух зударяється гостро з т. зв. польським демократичним рухом, який старається втягнути Україну до повстанських готувань. Серед польської молоді в Київському університеті появляються одиниці, які прстивляться ідеї повстанських рухів, бо це не було б в інтересі українських народних мас (Антоновичі, Рильські й ін.). Коли представники польської демократичної молоді пішли згодом до повстання й загинули під Солов'івкою, українці-хлопомани польського роду, зірвали кінцево з польською спільнотою, прийняли православ'я, як українську релігію і стали на ґрунті російської держави.

Тимчасом в Петербурзі твориться новий осередок українського руху. Тут діє Костомарів, який здобув катедру історії в університеті. Тут пожвавлює діяльність Куліш, відомий тоді в широких колах, як автор цілого ряду історичних праць, поетичних творів і першої історичної повісти українською мовою «Чорна рада», заложивши українську друкарню і зайнявши функцію редактора російсько-української газети «Основа» (1861-62), першого українофільського видання в Росії.

В Петербурзі Куліш видав в 1865 році збірник дуже цікавих історичних і етнографічних матеріялів «Записки про Южну Русь», ряд давніших творів українських письменників — Котляревського і Квітки, новорічник «Хата», де вперше виступають молоді, невідомі автори-українці. Народні оповідання Марка Вовчка писані чудовою мовою, в яких представляється терпіння панщинних селян; кілька підручників для народних шкіл і т. п.

Щодо «Основи», то ця газета поміщувала публіцистичні статті російською й українською мовами, історичні праці Костомарова і Куліша, твори белетристичні, листування і т. п. Одначе напрям «Основи» не міг задовольнити молоді української інтелігенції, яка в тогочасній російській пресі знаходила далеко заманчивіші можливості для ліберальних поглядів. Політична безбарвність «Основи», поміркований лібералізм в соціальній ділянці, знеохочували український загал, який очікував, що

перший українофільський орган принесе вершинні досягнення.

Наслідком слабкої підтримки, «Основа» перестала появлятися по двох роках, Куліш виїхав в Україну, а зростаюча політична реакція заморозила молоді українські паростки, які давали дуже обіцяючі висліди після отрясення від погрому, який принесли арешти членів «Кирило-Методіївського Братства».

Плоди того руху на початку 1770-тих років були досить помітні. На літературному полі з'явився такий помітний байкар, як Леонід Глібов; Марія Марковичева (псевдонім Марко Вовчок) викликала надзвичайне враження своїми оповіданнями із життя народу, що відзначалися психологічною правдою, ясним обсерваційним таланом і жіночою делікатністю почувань; Афанасій Чужбинський, Яків Щоголів, Думитрашко Раїч й інші заповняли періодичні видання своїми творами. Сама «Основа» вивела на світ кількох визначних письменників, як: О. Стороженко, Степан Руданський, Анатолій Свидницький, Олександр Конюський. В «Основі» появляються статті програмового змісту, наприклад, «Дві руські народности» М. Костомарова, в якій цей історик характеризує відмінність українців від великоросів, доводячи, що доповнюють вони одну народну цілість, або стаття «Моя сповідь» Вол. Антоновича, у якій майбутній професор Київського університету пропагує кінечність злиття з українським народом польської інтелігенції, живучої серед українців. Одночасно була проваджена робота над українською лексикографією, появлялися українські підручники, фахова література, відомі цінні проповіді Гречулевича, поминаючи вже історичні та етнографічні наукові праці російською мовою, що стосуються України.

Весь той рух, що виглядав досить приманливо, з огляду на обмежене число співробітників був насправді слабкий і поверховний. Писання українською мовою уважалося забавкою і майже усі письменники писали теж російською мовою. Ясних політичних прикмет цей рух не мав, а був просяклий крайнім політичним опортунізмом. Але мимо того він викликав у властей підозріння сепаратизму, який був зовсім чужим тодішнім україно-

філам. Польське повстання 1863 року через аналогію збі-

льшило підозріння царських властей і щодо тодішнього українофільства і посипалися репресії. Заборонено навіть у початкових школах уживати української мови і друкування нею будь-яких підручників, включно з релігійними, а деякі українські діячі (П. Чубинський, О. Кононіський й інші) опинилися на засланні. Ці репресії довели до нового застою українського руху, а триваючий аж до 80-тих років застій, доказує, на яких мілких основах цей рух був побудований.

Фактично його проповідували і підтримували кільканадцять осіб, які не мали підтримки в широких колах спільноти, не мали точно визначених провідних ідей, проповідники цього руху були особи не завжди сильних характерів, до того формально приналежних до російської інтелігенції. Отже, нічого дивного, що всякі репресії викликували довготривалі застої-перерви, поширюючи теж паніку серед виразників цього руху.

РОЗДІЛ V

Стан Червоної Русі в другій половині 18 стол. — Руська інтелігенція. — Плани австрійського уряду. — Відношення до народної мови. — Шашкевич і його група. — Руські проповіді. — «Зоря». — «Русалка Дністрова». — Погром. — Відношення високого духовенства до руху молодших. — Уряд і русини в 1848 році. — «Головна Руська Рада». — Русини в добі реакції. — Поляки і русини. — Погодін і російські впливи. — Впливи закордонного українства. — Постановня москвофільського табору. — Народний розкол. — «Просвіта». — Іван Наумович і освітня діяльність старорусинів. — Здобутки народовців. — Інтелігенція і простолюддя.

Червона Русь найраніше відірвалася від решти українських земель і поволі затрачувала майже всі зв'язки, що її лучили з рештою українських земель. В другій половині XVIII століття вона становила польську провінцію, у якій руське життя ледве животіло. На протязі віків бояри і шляхта спольщилися цілковито. Ця сама доля спіткала і високе духовенство, а також багате міщанство. Українська інтелігенція не існувала, а до русинів зарохували себе лише панщинні селяни і найбідніше ремісництво. Майже всі наукові установи у Східній Галичині належали до монахів-Василіян, які своїми поглядами не різнилися від польської чи спольщеної руської шляхти. Серед них були особи польського шляхетського роду, через що Василіяни втішалися великим попертям римо-католицького духовенства й уряду. А що мали вони кращу освіту від священників уніятів, тобто греко-католицьких, то всі високі пости в руській церкві займали Василіяни. Сільське духовенство було убоге і тому вповні залежне від великих польських землевласників, не маючи найменшої пошани, головню з приводу своєї низької освіти, бо уніятські єпископи в Холмі і Луцьку висвячували кожного, хто міг заплатити 100 польських злотих і хоч трохи міг читати по церковно-слов'янському.

Прилучення Червоної Русі до Австрії викликало важні зміни у внутрішній структурі цієї давньої провінції Річпосполитої. Змінюється і положення Русинів. Австрійський уряд, бажаючи викликати симпатію населення

до себе, пробував впроваджувати різні реформи. Положення селян змінилося. Пороблено заходи, щодо загальної освіти всіх клас спільноти, дещо упорядковано адміністрацію і судівництво, обмежено самоволю шляхти і т. п. Боячись сепаратистичних рухів поляків, уряд створив в Галичині силу, на яку міг би опертися на випадок потреби, проти поляків. Цією силою мала стати українська інтелігенція, зокрема уніятське духовенство. І уряд стосує різні заходи, щоб домогтися відокремити цю інтелігенцію. В 1784 році у Львові зложено Духовну семінарію для уніятів, а у Львівському університеті обсаджено катедри майже винятково русинами, виклади велися не лише латиною і німецькою мовами, але теж мовою церковно-слов'янською (з українською вимовою).

Однак намагання австрійського уряду, початі зразу після першого розбору Польщі, не дали очікуваних наслідків. Ця горстка руської інтелігенції, яку вдалося штучно створити, була надто мала і відірвана від свого населення, і не виявляла ворожих інтенцій супроти поляків, але по короткому часі сама польонізувалася. Зокрема, після смерті Йозефа II (1795), коли уряд перестав штучно попірати русинів і суспільні реформи.

Руська інтелігенція в кінці XVIII століття нічим не різнилася від польської шляхти і римо-католицького духовенства, якщо йдеться про виховання і погляди, наслідком чого, мусіла піддатися оточенні, серед якого жила. Поволі польські елементи знову відзискали перевагу, читання лекцій церковно-слов'янською мовою було знесене, уніятські керівні чинники замінили цю мову на латинську й польську, греко-католицьке духовенство підпадало чимраз більше під римські впливи і впливи польської шляхти.

Коли в 1816 році уряд задумав перевести шкільну реформу, щоб увести місцеву мову до початкового шкільництва, спеціальна комісія рішила, що руська мова є лише відміною польської, є говіркою - діалектом, негідним впроваджувати його до навчання і до шкіл, до яких ходять також діти освічених людей.

Це рішення комісії зустрілося з деякою опозицією (Могильницький, митрополит Левицький), але вона була

надто слаба й не дала очікуваних наслідків. Правда, в роках 1809-1839, виходять руські книжки, але їхня церковно-слов'янська мова не мала нічого спільного з народною мовою, бо за російським кордоном вже давно була поширена «Енеїда» Котляревського і цілий ряд письменників користувалися народною мовою. Польська мова була розмовною мовою навіть у тих русинів, що відчували свою відмінність від поляків, наприклад, Львівський митрополит Ангелевич чи Перемиський єпископ Снігурський.

Навіть антипатії до поляків серед руських консерватистів були висловлювані польською мовою. В тих колах кружляв вульгарний віршик, скерований проти польського визвольного руху: *Кто лях, має страх*.

Щойно на початку 1740-вих років в Галицькій Русі починає будитися рух, у певній мірі аналогічний рухові закордоном і подекуди під його впливом. В 1929 році до Львова приїхав Маркіян Шашкевич, який мав відіграти важливу роль в діях відродження Червоної Русі. Шашкевич тількищо закінчив гімназію і приїхавши до Львова, записався до Львівського університету й одночасно вступив до Духовної Семінарії, звідки його незабаром викинули, за несповнювання обов'язкових приписів.

Шашкевич, так, як більшість тодішньої руської молоді, знайшовся під впливом польського революційного руху, що творив певні кружки, до яких належали поляки і русини. Цей вплив розбудив у Шашкевича почуття демократії і бажання працювати для свого народу. Решту роботи доповнило знайомство з працями учених слов'янознавців — Ліндого, Раковецького, Шафарика, Каражиця і — передусім — з виданнями закордонної України, «Енеїдою» Котляревського та українською граматикою Павловського, збірником українських народних пісень Максимовича і т. п.

Під впливом тих праць, Шашкевич поволі приходив до переконання, що й галицькі русини повинні піти слідами і за прикладом інших слов'ян. Він, знайомлячись з Слов'янщиною пізнавав, що народи, які вважалися за никаючими, несподівано відроджувалися й боролися за свої народні права. Звідти висновок, що й галицькі ру-

сими йдучи за прикладом чехів і хорватів, досягнули б не менші здобутки й засіли б в колі слов'янських народів. А тому, що в тому часі, єдиним репрезентантом руської національності в Галичині були селяни, то Шашкевич вирішив, що відродження мусить початися від освіти селянства. Під впливом літературної діяльності закордонних українців (в Росії), Шашкевич вирішив, що освіту народові треба дати не у мертвій церковній, чи в чужій польській мові, але у власній українській мові...

В університеті Шашкевич зблизився із студентом Яковом Головацьким, який також зацікавився слов'янським відродженням і будучи в Угорщині познайомився з її представником — Колляром і сербською та словацькою молоддю. Головацький познайомив Шашкевича із студентом Вагилевичем і ото ж ця трійка молоді почала обдумувати пляни і засоби для відродження русинів в Галичині. Вони зокрема постановили заснувати секретне товариство (за прикладом поляків) серед студентів університету і семінарії. Справді за деякий час постало невеличке товариство членів, які присягнулися працювати для руської ідеї і руського народу.

Мовою, якою навчалася тодішня молодь в університеті і в семінарії, була польська мова. Щоб наблизитися до народу, Шашкевич і його приятелі рішили, що вживання української мови є konieczністю, щоб бути в контакті з народом й рішено, що розмовною мовою має стати лише мова українська, навіть поширено вірш, який здобув велику популярність:

*Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила.
Чому ж мова її не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чому чужу полюбляєм?..*

Шашкевич перший почав розмовляти руською мовою, що спершу дуже дивувало багатьох. Мало того, він намовляв приятелів, що як будуть священниками, щоб і «казання», тобто проповіді в церкві виголошували русь-

кою мовою. І справді один молодий священник — Плешкевич — приготував проповідь руською мовою і мав її виголосити в одній із львівських церков. Вийшов на амвон, відчитав церковною мовою Євангеліє, і, захотівши почати проповідь руською мовою, глянув на людей — львівську інтелігенцію, так розгубився, що не міг сказати одного слова українською мовою, то почав з українсько-го тексту переклад на польську мову.

Після такого досвіду, семінаристи постановили не вириватися з руською мовою по містах, але робити це лише в сільських церквах. Відтоді народна мова почала звучати із сільських амвонів, часто і в містечках, в уніятських церквах. Вводячи народну мову до щоденного життя, члени того кола, що формувалося довкола Шашкевича, займалися також дослідями дій старинної Русі, записували народні пісні за прикладом Вацлава з Олеська, який видав у 1833 році «Польські і руські пісні галицького люду», самі пробували співати народні пісні й писати українською мовою, на взір письменників закордоном. Була думка видавати газету, бодай неперіодично. Уложено в 1834 збірку творів, народних і літературних під назвою «Зоря» й віддано її до цензури.

Мимо того, що віденський цензор, славний філолог Копітар, віддав її, дозволивши видати, уніятські високі кола, що зжилися з церковщиною, скреготали зубами на звук народної мови і львівський цензор, руський єпископ знищив рукопис. Крім того, спроба Шашкевича і його товаришів видати «Зорю» принесла їм багато неприємностей. Австрійська поліція звернула на них пильну увагу, навіть переведено трус у Шашкевича і він мусів виправдуватися перед поліцією і перед цензором. Та цим разом справа закінчилася без наслідків. Єпископ Левицький признав, що в поступках Шашкевича не було ніякої крамоли, а директор поліції запросив Шашкевича на обід й розпитував про стремління руської молоді, обіцюючи їй поміч, щоб лише не зв'язувалася з польською молоддю.

Охолонувши від переляку «Руська трійця», як називали Шашкевича і його двох спільників, рішила довести до кінця розпочате діло, видаючи збірник віршів і стат-

тей, а також народних пісень в Угорщині. І справді угорська цензура дозволила друкувати привезений Шашкевичем збірник і в 1837 році вийшла «Русалка Дністровая», що на Червоній Русі мала таке саме значення, як «Енеїда» Котляревського в Наддніпрянщині.

Однак навіть така невинна збірка викликала правдиву бурю на галицькому терені, і то аж з двох боків. Австрійська поліція добачувала в праці кіл Шашкевича впливи польської революційної пропаганди, а високі уніятські чинники, накидаючись на «хлопську мову», уважали її появу, як недопустиму взагалі. Співробітників «Русалки» внарештувано і жорстоко переслідувано, а весь наклад збірника був під ключем аж до 1848 року. Високе уніятське духовенство не лише допомагало австрійській поліції переслідувати «Руську трійцю» та її помічників, але показало і власну ініціативу: Головацького і Вагилевича довго не хотіли висвятити на священників, а Шашкевича загнали в діру, у біднеське гірське село, де праця, до якої він рвався, була просто неможлива. Вагилевича примушено підписати деклярацію, що він ніколи не буде нічого писати, ні тут, ні за кордоном, і дано йому парафію теж на відлюдді. Коли переслідування консисторії не переставали, Вагилевич перейшов на протестантизм і почав працювати, як польський історик, зірвавши зовсім з русинами. Шашкевич, зломаний злиднями, помер у смішно молодому віці, маючи всього 32 роки, оставивши по собі трохи віршів, які свідчать про його особливий талан і надхнення, а написаних під впливом українських поетів за кордоном, української школи польської поезії і «Доньки Слави» Колляра. Крім поезій, Шашкевич уложив декілька читанок для народу і перекладав Євангелію на українську мову.

Деякі приятелі та визнавці ідеї «Руської трійці» розлились по Галичині, більшість вкоротці забула про свої молодечі мрії. Репресії, які падали на польські кола змовників, відбивалися також і на русинах. Бо австрійська поліція провадила германізаційну політику й ставилася неприхильно до руської молоді, яка провадила роботу для відродження самостійного літературного руху народною мовою. Урядники, які переводили в життя ідеї Мет-

терніха, говорили з незакритим обуренням: «Маємо досить турбот з польським рухом, а ці божевільні ще хотять відродження якоїсь погребаної руської мови». Наслідком такого стану, а зокрема нехоті високих уніятських чинників до всього, що пахло народністю й демократичністю, літературна праця в народному стилі була просто неможлива. Вона мусіла скриватися перед консисторіальним оком і Віднем, де в рр. 1846-47 Головацький видає «Вінок русинам на обжинки», де є цінні археологічні й етнографічні праці, а теж невідомі вірші Шашкевича. Згадаємо, що в 1841 р. Головацький видав у Відні збірку руських пословиць, а теж написав цінну статтю німецькою мовою «Цуштенде дер Руссінен», надрукованій в Ляйбцігській газеті «Славіше Ярбюхер» (1846). У цій статті, сконфіскованій львівським цензором, русином і єпископом Левицьким, автор подає ряд фактів, де вказує, що вищі уніятські церковні чинники не йшли з народом. Семінаристи поширили цю статтю у Львові, переписуючи її ручно.

Надійшов 1848 рік. Граф Стадіон, губернатор Галичини зрозумів, що руський рух розвився мимо всяких чисельних перешкод й зупинити його не вдалося. Натомість належно використаний Австрією, може бути надійним помічником уряду у боротьбі проти поляків, які борються за свою незалежність. Стадіон звернувся до русинів, тобто до духовенства, яке теж сповняло ролю руської інтелігенції, бо іншої такої не було. Цей рух, явно контрреволюційний, мав з одного боку характер протипольський, а з другого — сервілістично-австрійський. Скликана за ініціативою Стадіона «Головна Руська Рада», звана святоюрською, тому що у ній брали участь усі уніятські «каноніки», які зокрема обстоювали, щоб уніятам було признано усі права, які мають інші визнання.

Головна Руська Рада випрацювала першу програму галицьких русинів, яка подавала, що вони належать до 15-мільйонного малоруського народу, відмінного від поляків і від русинів. Головна Рада, в якій поруч кількох німецьких бюрократів, які навіть не вміли говорити руською мовою, був священик Куземський, пізніше відомий на Холмщині і пізніший митрополит Литвинович, була

перейнята антидемократичним духом, а про інтереси селян зовсім не думала. Натомість дуже обстоювала інтереси руської мови, яку вимагала зберегти в урядях і школах. Вимагала усамостійнення Східної Галичини і прилучення до неї Закарпатської, Угорської Русі. Стало нападати на польські незалежницькі змагання й упідлювалося тим, що звала себе «тирольцями сходу».

Становище покликаних урядом лідерів руського народу потягнуло за собою радше неочікувані наслідки. Велике число руської молоді, вихованої під впливом польської революційно-демократичної літератури, захоплювалося польським революційним рухом й відверталося від сервілістичних членів Ради. У створеному поляками «Руськім зборі», знайшлися визначні русини (досить згадати Вагилевича) і цілий ряд революційно настроєних русинів. Вони зривають з Руссю, переходять до польського табору і з тих часів став відомий термін «генте рутені, націоне польоні», що відіграв значну ролу в політичному житті автономної Галичини. Характерним є, що цілий ряд поляків (Балтазар, Шуцкі, Кацпер й інші) вживали руської мови в своїх віршах і агітаційних брошурах призначених для народу. Щиро демократичний дух тих творів яскраво відрізнявся від чисто руських реакційних плодів письменства.

Будь-що-будь, революційні роки дали галицьким русинам досить користи. У Львівському університеті створено катедру української мови, яку зайняв Головацький, поживляється видавничча справа, розвивається преса, виявляються нові письменники: Богдан Дідицький, Іван Наумович, Іван Гушалевич, Микала Устіянович, Антін Петрушевич, Діонісій Зубрицький й інші. Не були то визначні талани. Вони відзначилися радше працьовитістю ніж здібностями, в кожному разі вони кладуть підвалини руського письменницького руху в Галичині.

Так довго, як австрійський уряд потребував підтримки русинів, так довго підтримував їх всіляко. Але з хвилиною, коли потреба минула, забув про них і поляки знову здобувають певну перевагу. Русини, не маючи підтримки уряду, попадають в бездіяльність. За десять років (1851-1861) руська інтелігенція єдиний раз віджила заміт-

но. Це тоді, коли секретар міністерства освіти, чех Іречка випрацював азбуку руської мови, на чеський спосіб. Той урядовий проєкт зустрів енергійний спротив русинів і не був уведений в життя.

Навіть створення сейму у Львові (1861), справа важлива, тому що це давало русинам шансу самостійної політичної роботи, — не зрушив руської інтелігенції. Щойно коли центральний уряд висловився за скликанням загально-державного парламента, русини, не знаючи, що це їм дасть, заманіфестували свої вірнопідданчі почування, уложили звернення до міністерства й вислали делегатів до Відня.

Уряд, знаючи, що русини будуть послухним зряддям його волі, допустив до сейму сорок руських послів, які мали відіграти гальмуючу роль у відношенні до польських послів. Тим часом, серед польських послів було багато таких, що репрезентуючи селян, не мали антипатій до руського селянина, а гляділи за покращанням стану селянства, як польського, так і руського в цілій Галичині. У Відні руські послы попирали німецьких централістів, займаючи вороже становище не лише до поляків, але і чехів та угорців. Русини взагалі уважали за неконечне добиватися чогось конституційною дорогою в сеймі чи в парламенті. Вони воліли звертатися з своїми справами до міністерства. На ті прохання відповідали їм чемно, але відмовно. В цей спосіб конституція, яку отримала Галичина, так уміло використана польськими політиками, русинам дала зовсім мало.

Надії на поміч австрійського уряду меншали швидко. Натомість виростали нові надії, початково дуже слабкі, які з часом мали розростися і затяжити над долею Галицької Руси. Вже в 1835 році приїхав перший раз до Галичини Михайло Погодін, відомий російський славист, який нав'язав контакти з деякими представниками галицької інтелігенції і діяв в напрямі теорії єдності русинів і росіян. Поміч, яку отримала Австрія від Росії під час угорського повстання, подіяла дуже впливово на руське населення, переконуючи його (русинів) про державно-млітарну силу монархії Миколи I. Перехід російських військ через Галичину, де цілі полки склалися з укра-

їнців, оставляло незатерті сліди в пам'яті руського населення. Чар Росії, незалежної держави, сильної і багатой з непроглядними просторами й населенням, з власною літературою, освітою і наукою — був великий і сильний. Тому в багатьох умах родилася думка, що немає потреби розвивати власне руське письмо, коли можна користуватися спорідненою культурою — російською.

Під умілим впливом Погодіна і московських слов'янофілів, погляди ці ширилися поспішно, знаходячи гарячого прихильника Діонізія Зубрицького. Довкола нього збирається цілий ряд освічених русинів, які з погордою дивилися на «мову пастухів», як вони називали народну мову й почали ставати на мовній єдності з Росією. А тому, що ці люди мали невелике поняття про Росію і про російську літературну мову, а будучи крайніми консерватистами, нерадо дивилися на тодішню російську літературу, чужу їм духом, то їхня «російськість» прибирала дивацьких чи фантастичних форм. Писали вони не російською, але церковно-слов'янською мовою, прикрасеною деякими впливами російської, польської і німецької мов, а читали російське по-українському (ѣ, як і; э, як е; і, як и). Уся їхня письменницька діяльність крутілася коло проблеми визнання-обрядової або археологічної і не могла викликати живучого впливу на народ.

Тим часом із-за російського кордону йшли не лише слов'янофільські впливи. Розвій письменства в українській народній масі, зокрема поетична творчість Шевченка, з якою Галичина познайомилася щойно в 1859-1860 роках, викликала ентузіастичний зворот до всього українського, розбудилися козакофільські тенденції, що проявлялися в ношенні козацьких шапок і штанів-шараварів, співах дум і вияв бодай деякого поверховного демократизму. Під впливом закордонних видавництв, молоде покоління зриває з мовною мішаниною старших і пише лише народною мовою.

Поруч книжок і газет друкованих «язичієм», появляється в 1862 році газета з тенденцією явно українофільською, надрукована мовою наближеною до видань київських і петербурзьких («Основа») і далека від галицького язичія. Це була газета «Вечерниці» (1862-63), після упад-

ку якої виходили в цьому самому дусі «Мета» і «Нива» (1863-64). Навіть «Слово» — орган старшої інтелігенції, видаваний Б. Дідицьким, визнало (в теорії), що треба користуватися народною мовою й допущено до співпраці молодих українофілів, погодившись на те, щоб вони писали фонетичною мовою, так званою «Кулішівкою», від прізвища її основника — П. Куліша.

Під впливом надходячих з російської України демократичних хвиль, галицькі русини починають поважніше ставитися до народної освіти. «Слово» починає видавати народний додаток, з'являються газети для народу: «Письмо до Громади», «Дім і школа», «Неділя». Могло здаватися, що галицькі русини увійшли на властиву стежку і що дальший нормальний розвиток руського народу є забезпечений. Тим часом зовнішні події подіяли фатально на все життя русинів.

По пруській війні і програній під Садовою (1866) Австрія увійшла нарешті у русло розвитку в напрямі конституційно-автономічному. Угорці і поляки як найбільш рухливі знов піднесли голови і Австрія почала робити їм великі уступки. Поляки стають господарями Галичини, її автономія дозволяє їм на введення польської мови до шкіл, судів, урядів, тим часом, як русини зовсім забуті австрійським урядом, опиняються в невідрадній ролі.

Ті, що привикли покладатися на ласку уряду, почали попадати у справжню розпуку. Зокрема почувалися покривджені «святоюрці», найбільше консервативна група русинів, які в переформуванні Австрії на конституційно-автономічних підставах, снували її неминучу згубу, і тому, щоб винагородити собі втрату ласки Австрії, савали прихильниками Росії. Віддавна плекані стосунки з Погодіним і російськими слов'янофілами, витворювали сприятливу атмосферу для їхніх надій. Місія Т. Лебединцева, який появився в Галичині 1853 року, мала вербувати галичан-русинів, які стали б приятелями російського царизму (не бракувало серед них українофілів). Тим шляхом твориться група, яка у скорому часі виступає, як сконсолідована «москвофільська група».

У львівському «Слові» в 1866 році появляється стаття, яка твердить, що між українцями і великоросами немає

ніякої різниці, отже ціла Русь повинна користуватися однією мовою в літературному житті, отже мовою російською. Б. Дідушицький видає брошуру «За одну годину навчитися малоросіянинові великоруської мови». В той спосіб постає новий політичний рух, який відкрито зриває з ідеєю самостійної Малої Русі, засуджує українофільські прямуння, а всю надію покладає на Росію, рух, т. зв. «москвофільський» чи «староруський», який ще звали «твердим».

Тому, що до цього руху пристала старша руська інтелігенція, в руках москвофілів опинилися найбільше розвинені інституції Галичини, як *Народний Дім*, *Матір* чи *Матиця* й інші. Впевнені у поміч Росії, «тверді» закинули всяку думку про систематичну роботу для народу, бо як реакціонери, вони погорджували простолюдям. Щойно, як розвіялася надія на те, що Росія окупує Галичину, українофільський рух рішив розвинути якусь акцію для здобуття впливу над масами спільноти.

В кінці 70-тих років вже маємо до діла на галицькому терені з двома явно ворогуючими таборами, — староруським, тягочіючим до російськості, який надалі користується язичієм і українофільським, що стоїть на становищі цілковитої самостійности українського народу — іншого від поляків і росіян.

Ясно, що цей розлам, була подія не зразу очевидна, обидва табори користувалися тими самими інституціями, було те, що нині звемо інфільтрацією, але вкінці то мусіло закінчитися. Українофіли починають називати себе народовцями, розвивають щораз сильнішу освітню і літературну діяльність, хоч маєтково мусять поступатися москвофілам, яким помагає Росія. Австрійський уряд занепокоївся немало москвофільським рухом і в 1867 році заложив газету «Русь», яка мала протиставитися москвофільській агітації. Гроші на видавання «Русі» йшли з Відня і тогочасний намісник Галичини, граф Голуховський, поляк, не був прихильником того засобу. Однак «Русь» уважалася польською інтригою і її поборювали не лише москвофіли, але й «Московські вісті».

Партія народовців заложила в 1868 році установу, яка мала займатися видаванням популярних книжечок

— «Просвіту», установу, яка відіграла дуже визначну роль в ширенні освіти й національної свідомости в Червоній Русі. Вона видавала чимало популярно-наукових і белетристичних брошур, шкільних брошур і середньо-шкільних підручників. Зокрема помітною була праця Просвіти, коли до її праці прилучився Юрій Федькович, відомий письменник з Буковини, перший визначний поет і письменник-українець в австрійській державі, який написав ряд оповідань з життя народу й не поступився мистецькому рівні Марка Вовчка й іншим поетичним виданням. Старорусини, видячи, що народовці узялися за справу народної освіти й боячись того, що в цей спосіб народні маси перейдуть до українофілів, рішили також звернути пильнішу увагу на нарід, почавши видавати ряд періодиків для селянства. Як у народовців помітним був Федькович, так старорусини висунули Івана Наумовича, що трактував справу народної освіти дуже серйозно. Священик Іван Наумович, був спочатку польським патріотом, потім став українським народовцем, аж врешті перейшов на бік москвофілів. Заложив в Коломні (1871) першу газетку для народу, яку назвав «Руська рада» і місячник «Наука» (1872). Він знав добре нарід, його потреби, мав публіцистичний талант і добре володів народною мовою.*

Тим часом Товариство «Просвіта» успішно розвивалося, його видання ширилися серед народу, а деякі з них дочікувалися другого накладу. Наумович бачив, що старорусини, чи пак москвофіли, мусять мати аналогічне товариство. На заложення староруської освітньої організації він ужив капітал із тестаменту Михайла Качковського, який умер в Росії в 1873 році. Проект Наумовича прийнято і тоді постало «Общество імени Михайла Качковського». Дякуючи популярності Наумовича, до «Об-

---

* Тут треба зауважити, що старорусини послуговувалися у своїх виданнях для інтелігенції «язичієм», а в газетах і брошурах призначених для народу вживали народної мови, хоч не зовсім чистої, користуючись або церковно-слов'янщиною (чого вживали також народовці у релігійних виданнях) або трималися стимуло-гії, що зовнішно наближувало до російської мови.

щества» зразу вписалося кілька тисяч міщан, а видання почали розходитися в тисячах примірників.

Кількісно освітна праця Наумовича і старорусинів переважувала працю народовців, але змістом праця старорусинів була значно нижча. Демократизм тодішніх народовців не мав якоїсь глибшої вартости, але відрізнявся він особливіше від консерватизму й обскурантизму старорусинів, не кажучи про політично-народні тенденції. Антагонізм між старорусинами і народовцями поглиблювався весь час, в міру зросту народовців. Старорусини агітували проти москвофілів з великою запеклістю. Перед цій нагінці вело високе уніятське духовенство, називаючи народовців безбожниками, еретиками, неприятелями греко-католицької церкви і всієї Русі.

Непорозуміння доходило так далеко, що духовенство відмовлялося правити Богослуження в намірі успішности праці Т-ва «Просвіта». Мимо того народовці здобували замітні успіхи серед молодого покоління і систематично відсували русинів-москвофілів на задні місця в народному житті Червоної Русі.

У 1874 році в Академічній гімназії у Львові започатковано читання всіх лекцій українською мовою. Ненависть старорусинів до народної мови дійшла до такого ступеня, що вони постановили посилати своїх дітей до гімназій німецьких або польських. Погорджуючи мовою власного народу, москвофіли не намагалися уживати російської мови, якої вони фактично не знали, лише трималися по-давньому зрозумілого їм язичія.

Народовці здобували чисельну перевагу, тому що до них вступала не тільки світська інтелігенція, але й молоде духовенство. З другого боку, приплив священства і більше консервативних станів, творив занепад демократичних елементів і вільнодумства. Врешті дійшло до того, що народовці у своїх поглядах мало чим відрізнялися від старорусинів, а якщо існували ще якісь засадничі антагонізми, то вони крутилися довкола літературно-мовної проблеми.

Старорусини погоджувалися з тим, що народна мова може бути вживана в популярних виданнях, в той час, коли народовці обстоювали думку, що народна мова має

бути вживана в усіх галузях літератури, так як для інтелігенції, так і для народу. Але і тут народовці зробили поступки опортуністичного характеру, бо увели до своїх видавництв етимологічні тексти, замість фонетичної «Кулішівки».

Якщо в публікаціях народовців, призначених для інтелігенції, заховалися подекуди поступово-вільнодумні погляди, то в їх популярній літературі того зовсім не видно. Ні ширших суспільних справ, ні економічних питань народовці у своїй відсталості не порушують. Вони мали тільки одного чоловіка, який насправді знав і розумів свій нарід, та щиро любив його і вмів для нього писати. Це був Федькович. Але і він пізнавши ближче народовців, знеохотився ними, перестав друкуватися у виданнях «Просвіти» і повернувся на Буковину.

Український люд скоро переконався у нещирому відношенні до себе обидвох таборів і, розчарувавшись, почав вступати до польських рільничих гуртків, які обіцявали йому краще економічне становище. Читальні валилися одна по одній і селяни відверталися навіть від Наумовича, який під час виборів перепавав у тому районі, де його діяльність була маловідома.

Тим часом обидва табори критикували людей за їхнє ліниство, пияцтво та інші налоги, провадячи між собою завзяту полеміку, щодо проблем історичних, мовних та етнографічних. Публікації народовців і москвофілів були заповнені статтями й полемікою, які доказували, або перечили тому, що український нарід є самостійний, окремішний від інших народів тощо. Очевидно, що ці суперечки не довели до ніяких вислідів, лише затроювали стосунки між обома таборами. Кожна сторона трактувала своїх противників, як зрадників, ренегатів тощо.

Усій народній роботі в Червоній Русі грозив повний упадок. Урятували її нові рухи, які почали ширитися серед молодого покоління народовців, під впливом усвідомлення собі сумного стану, з одного боку, і впливів закордонної України — з другого.

РОЗДІЛ VI

Застій у сьомому десятилітті, — Купіш у Варшаві. — Вплив Купіша на галичан. — Еволюція поглядів Купіша на минуле України. — Затіснення відносин між російською Україною і Галичиною. — Наукова діяльність українофілів. — Їх погляд на українську літературу, як на письменство для народного вжитку. — Недовір'я властей до українофілів. — Право 1876 року. — Роль Галичини після 1876 року. — Взаємні стосунки галицьких русинів і українців. — Купіш і його ідеї замирення. — Михайло Драгоманов. — Його дія в російській Україні і в Галичині. — Його становище до існуючих російських таборів. — Вплив на москвофільську молодь. — Громада. — Різниця між українським політично - народовим рухом в Галичині і літературно - освітнім напрямом українофільства в Росії.

Як нам відомо, в сімдесятих роках XIX століття в українському русі запанував наново застій. Найживучіші українофіли розпорошуються по світі, різні започатковані акції розпадаються, багато здібних людей засихають в професійній роботі. Людина, здавалося з невичерпною енергією, ініціатор і невтомний працівник на полі українського письменства, Купіш, зникає на якийсь час зі сцени життя власного краю.

Після закриття «Основи» і після невдачі організувати іншу газету, Купіш кидається на здобуття особистої кар'єри, і то в Польському Князівстві, де після повстання відчувалася потреба на добрих урядників, які допомогли б урядові й його політиці. Купіш зголосився до Ніколая Мілютіна і отримав у результаті становище в «урядуючій комітеті». Щиро перейнявшись вложеними на нього обов'язками (1864), вже наступного року домігся, що вийшов декрет, у якому було сказано: «Не уважати Купішеві за провину приналежність до Кирило-Методіївського Братства і заслання до Тули, що не може бути перешкодою для здобуття вищої урядової кар'єри». Справді Купіш швидко авансує. Із становища урядника 5-тої класи, він переходить на посаду «виконуючого обов'язки директора для духовних справ», а децю пізніше отримує становище члена «урядового комітету», на якому перебуває аж до половини 1867 року.

Куліш з ентузіазмом писав про діяльність священика Черкавського і щиро перейнявся положеними на нього обов'язками. Він писав: «Попрацюємо на славу російського імени, яке я кохаю, не зважаючи на те, що щодня знеславлюють його мої земляки». Обов'язком Куліша було м. ін. переведення русифікації Холмщини. Йому й іншому українцеві — Лебединцеві — цей край завдячує те, що після закриття шкіл для уніятів і зняття із навчання польської мови, не уведено української. Куліш обстоював погляд, що між Польщею і Україною повинен бути забитий «клин», якнайширший. Таким власне клином мала стати зрусифікована Холмщина...

Перебуваючи на урядовій посаді в Польському Князівстві, Куліш не занедбував історичних дослідів. Користувався він послугами польських варшавських учених, які подавали йому цікаві документи і джерела до дій України 16 і 17 століть, не щадячи йому різних вказівок, які він приймав з неприхованою вдячністю. Чисто особисті справи змусили Куліша покинути це урядове становище в Князівстві.

Покинувши в 1867 працю у Варшаві, Куліш виїжджає на довший час закордон, звідки вертається щойно в 1871 році, вступивши по дорозі до Львова. Він був першим визначним українцем, який особисто познайомився з галицькими русинами і мав на них немалий вплив. Від 1858 року, коли автор «Чорної ради» побував перший раз у Львові, утримував листовний контакт з цілим рядом галицьких русинів, зокрема Яковом Головацьким, Куліш давав галичанам українські видання і впливав на них особисто, дякуючи чому було прийнято в Галичині його стиль писання — «Кулішівку». Куліш, який після смерти Шевченка уважався патріархом і керівником усього українського руху, старався мати якнайширший вплив. Крім літературних праць, які він поміщував у галицьких публікаціях, він вміщувався і до політичних справ в Галичині. Тому, що до всього підходив з наперед відомим поглядом, що не раз не відповідало реальному станові, не знаючи чужої в Росії конституційної системи, тому його заходи не раз були джерелом прикрих розчарувань не лише для нього самого, але і для

их, кого він втягав до своїх починів. Тим більше, що він не відзначався помітними здобутками чи тривалістю своїх політичних переконань.

Коли в 1867 році появилася у Львові «Русь», яка мала поборювати староруське «Слово», Куліш легко дав себе намовити, що це справа «польської інтриги» і написав до Головацького, що готовий позбутися «Кулішівки», якою була друкована «Русь», якщо вона має служити полякам для розбиття народної єдності України і Великої Росії. Головацький, який у той час якраз перейшов на бік противників українофільства, надрукував без дозволу Куліша, цей особистий лист у «Слові», подаючи провокаційний наголовок, що «Куліш відрікся власного правопису», даючи всім ворогам українського руху сильну зброю й не мале переживання Куліша.

Хоч Куліш стояв на ґрунті єдності України з Росією і з щораз більшим критицизмом трактував козацьке минуле, то на галицькому терені не попирав москвофілів, а їх противників, які об'єднувалися коло тижневика «Правда», який виходив у сімдесятих роках ХІХ століття, що його ініціював сам Куліш із співтворцями з-поміж галицьких народовців.

По упадку «Основи» і неможливості поставлення подібної газети в Росії, «Правда» була осередком усього літературного українського життя по обох боках кордону, який ділив Україну. І справді вона здобула цінних авторів із російської України й матеріальну підтримку. Цілий ряд українців містив у ній свої белетристичні і публіцистично-наукові статті. В цей спосіб «Правда» була першою всеукраїнською газетою, яка гуртувала коло себе українців з теренів окупованих Росією і аналогічними об'явами життя в Галичині.

В «Правді» Куліш помістив немало статей історичного й педагогічного змісту, а також переклад «П'ятикниги» і книги Гліба, уважаючи так само, як інші українофіли, що переклад святих писем на народну мову є одним із народних завдань. З бігом часу, Куліш, зайнятий історичною працею, писаною російською мовою, віддалився від «Правди» і взагалі знеохотився співпрацею з

галичанами, зокрема, коли вони поставилися ворожо до його поглядів, висловлених у книзі «Історія Злуки Русі».

Вже давніше, Куліш, досліджуючи історію народних рухів в Україні, прийшов до висновку, що не лише гайдамачина, але й козацькі війни, були виявом дикунства і варварства, воюючи проти цивілізованої й культурної Річпосполитої. Ворожа настанова Куліша до поляків, слабла, коли він ознайомився з історичними джерелами. Одночасно Куліш розчаровувався в героях минулого, зокрема у Хмельницькому і тих, що фаворизували Хмельницького, наприклад, Костомарова. Заглиблюючись в логіку дій України сповняло Куліша, з одного боку, фаворизуванням Польщі та її організаційної праці і ненавистю до козацтва, яке репрезентувало, на його думку, дух руйни та незорганізованості, а з другого — його віру в те, що злука з Росією була нормальним процесом, незаперечно правильним і збавляючим. В тому дусі власне написана його «Історія Злуки Русі». В цьому обширному творі, Куліш дуже жорстоко повівся з Шевченком, називаючи його музу п'яною за історичні поезії і за критичне становище до російської державности, до Петра I і Катерини II. Засудив також і приписав брак вартости історичним творам Костомарова, який визнав козацтво і гайдамачину за позитивні чинники в діях України. В одному із останніх виступів в «Правді», Куліш писав:

Руїна була результатом Хмельниччини: руїна була єдиним ідеалом і гайдамаччини. Нічого людського не знаходимо про гайдамаків і в сучасних архівах, ні в гайдамацьких піснях, ні в поданнях старих українських дідів. Отже і «Гайдамаки» Шевченка є історичним фальсифікатом: бо не таким був Гонга, як його намалював поет, не такими були пани, яких вирізає Гонга, попалив і помордував, не такою була Україна, якби комусь того хотілося, не так дивилася Україна на гайдамаків, як це виспівав Шевченко, бо ані попи, ані поважні люди, чи тверезі землероби, не спричинювалися до розбоїв Гонти і Залізняка. Тільки молодеча безкритичність і зіпсована Кониським історія, дозволяли у нас популяризувати шкідливі погляди на народні справи. Те саме є з літературою

російською. І так в «Тарасі Бульбі» Гоголя є придумані акі козаки і ляхи, яких ніколи не було і не могло бути.

Деінде Куліш писав:

Наші малоросійські повісті, драми, поеми, ліричні поезії, що відносяться до минулого, є повні щебетання про козацьку славу — тих козаків, — бездумних і жорстоких нищівників не тільки сусідніх країв, не тільки чужих народів, але кровно їм близьких. Розп'янілим грабівникам з обох сторін Дніпра, ми давали ім'я патріотів і оборонців переслідуваної релігії, а переховуючи у собі дикі інстинкти рідного краю, покривали ми славою вчинки, позбавлені будь-якої гуманности. В запалі козацького ентузіязму перекинули ми догори ногами цілу історію Польщі, зробивши з неї щось неможливе і неправдоподібне. Під впливом дитячого гуманізму, проти історичної реальности, поставили ми свій нарід, як мученика серед двох ворожих йому народів, як героя між потворами. Соціологія, получившись у нашому умі з успадкованими поглядами на минуле, — полегшила нам перенесення ідеалів сучасности в минуле, яка розвивалася під впливом зовсім відмінних потреб, опіній і стремлінь. В наслідку чого, в поняттях наших істориків і літераторів, деякі типи нашого минулого, як хлібороб, селянин, козак, зійшли із свого становища. (Матеріяли для історії злуки Русси, том I, стор 6 - 8).

Ті й подібні погляди зустрілися з боку галицьких та наддніпрянських українофілів з гострими закидами. В «Правді» появилася неприхильна критика «Історії злуки Русси». Це кінцево знеохотило Куліша і до «Правди» і до галицьких українофілів. Він постановив навіть «зломити своє українське перо» і писати виключно російською мовою. Але тої думки не виконав. Навпаки, під кінець життя він став знову плідним українським публіцистом, пишчи ряд поезій, поем, перекладіб Шекспіра і т.п. Мало того, Куліш незабаром мав повернутися до чинної політичної акції на галицькому ґрунті і то як ініціатор польсько-руської домовлености.

Стосунки придніпрянської України з Галичиною заціснявалися чимраз більше. Не маючи можливости в себе вдома, тобто в Росії, проявити всіх українських стрем-

лінь, українофіли з Росії були змушені створити в Галичині терен для своєї діяльності. Група українофілів робить заходи з метою створення фундації, яка давала б можливості сперти закордонні видавництва на певному фінансовому ґрунті. Удається їм зібрати капітал, за який, в 1872 році куплено у Львові друкарню, — підставу і засіб для розвитку «Наукового Товариства імени Шевченка», установи, яка згодом має відіграти дуже важливу роллю в народному житті України.

Тим часом і в самій Росії, після кількох років застою, знову починає будитися українофільський рух. Розвивається він у двох напрямках. З одного боку, маємо до діла з мистецькою діяльністю ряду замітних письменників нового покоління, як Михайло Старицький, Іван Нечуй-Левицький, Панас Рудченко і кількох інших. З другого боку, ми є свідками буйного розвитку українофільства в ділянці етнографії, археології, історії, якими займаються українські вчені, що пишуть російською мовою. Про розвиток красної української літератури у вісімдесятих роках скажемо далі, а спершу глянемо на дії українофілів на полі досліджування минулого і сучасного рідного краю.

Дуже важливим фактом було зорганізування царським російським географічним товариством в Петербурзі наукової експедиції на Правобережну Україну, з метою зібрання етнографічних, географічних, статистичних і мовних особливостей того краю. Керівником тієї групи був українофіл Павло Чубинський, автор гимну «Ще не вмерла Україна», якому справді вдалося зібрати багато матеріялів, виданих в роках 1873-78, які опрацювали відносні науковці й видано їх у 7 томах. Для поживлення українознавчих досліджень, у невеликій мірі причинилася заложена в Києві в 1872 році філія вгорі названого товариства. Ця філія, керівником якої став Чубинський, згуртувала біля себе ряд поважних співробітників, наприклад, Потебня, знаний і визначний мовознавець-лінгвіст, який крім фахових мовних праць в російській мові, дав вірцевий переклад частини «Одіссеї», або Володимир Антонович, який, будучи професором Київського університету, розмножив цілий ряд документів

до суспільної і політичної історії України, або брати Рудченки, видавці цінних етнографічних матеріалів, або Павло Житецький, автор підставових праць до характеристики української мови, або Т. Вовк, згодом відомий антрополог, або, врешті, професор Михайло Драгоманов, найвизначніший після Шевченка представник українського руху.

Всі ті діячі на науковій ниві збагачували російську літературу працями великої ваги, однак трималися міцно українського ґрунту, вони були російськими інтелігентами, вважаючи Росію спільною батьківщиною для великоросів і українців. Мимо киданих на них злосливих підозрінь, вони не думали про якийсь політичний сепаратизм, а майбутнє України розглядали в залежності від розвитку загальнодержавних реформ ліберального характеру. Мало того, навіть той, якби здавалося «культурний сепаратизм», який можна доглянути у їхній праці, спеціально присвячені Україні, мав характер невинних льокальних симпатій. Не тільки вважалися вони росіянами по національності, але навіть потребу розвитку української літератури для народних кіл уважали й вмотивовували потребами чиста педагогічними, незрозумілістю російської мови більшістю населення. Може й невідомо пристосовували свої погляди на розвій української літератури в тих умовах, у яких вона опинилася після 1863 року. Визнаючи конечність популярно-наукової літератури в українській мові і трактуючи цю писану літературу в тій мові приймали, як щось зовсім натуральне, подиктоване відмінностями психічної долі українців, вони задивлялися на інтелігенську українську літературу, на наукову продукцію в українській мові, як на щось зовсім непотрібне. Їхній погляд був, що українське письменство було добре для домашнього вжитку (чи, як казав Костомаров: «для домашняво обіхода»), бо для цілей вищих повинна бути література загально-російська, яка звезде докупи російську, українську і білоруську інтелігенцію в одну цілість. Теорія ця була вигідна й сприймлива для розложених крайнім опортунізмом тих українофілів, яким запевняло спокій й віддалювало від них пі-

дозріння в сепаратизмі, справу таку прикру для тих людей, які сиділи на урядових посадах.

Все одно цей опортунізм і вирікання всякої політики, з боку тих українофілів, яка за свого керівника вважала професора Володимира Антоновича, не зберегло тихої наукової праці київських діячів від прикрих несподіванок. Українофільство, помимо офіційних заяв найвизначніших його представників, що всяка політика, як сепаратистична, так і революційна, є їм чужою, не будила повного довір'я до них в поглядах влади.

Недовір'я це йшло з двох боків. Передусім, розвиток галицького українофільства був явно суперечливий загально-російській теорії. На ґрунті стосунків конституційної держави, яка підлягала бодай повільній демократизації український рух розвивався органічно, захоплюючи цілість життя спільноти. На галицькому терені не могло бути мови про дві літератури, одна для домашнього вжитку, друга для інтелігенції, хіба, щоб та література оставалася ще деякий час у польській мові. Там література російська, своя і рідна для українців в Росії, було це чимось найприродніше чужим, більше чужим від німецької. І впливи стосунків в Галичині на життя в Росії не могли бути уважані за нешкідливі. А що москвофіли мали контакт з урядовими колами, то вказували на що треба зважати. Теж треба знати, що, наприклад, газета «Правда» мала свою ціну в Росії.

Другим джерелом недовір'я до українофільства був факт, що серед української молоді появились великі зацікавлення до соціалізму в його російській версії — народної пропаганди. У Відні видано соціалістичні брошури в українській мові, призначені для придніпрянської України. І хоч це не мало ніякого зв'язку з науковою діяльністю київських українофілів, то галицькі москвофіли та їхні приятелі в Росії скористалися тим, що поклато в могилу працю київського відділу «Географічного Товариства» і дію тих науковців, що крутилися довкола нього. В результаті відділ був закритий, матеріали забрали, а Драгоманова, який утримував зв'язки з Галичиною, усунено з університету. Мало того, в 1876 році скликало спеціальну комісію, яка прийшла до заключення,

що дальший розвиток письменства українською мовою повинен бути стриманий в ім'я добра держави-монархії. Постанови комісії, які стали законом 18/30 травня 1876 звучали, як слідує:*

1) Заборонити привіз малоросійських всяких книжок і брошур з закордону;

2) Заборонити друкування і видавання малоросійських творів і перекладів в Царстві, за винятком: а) історичних документів і пам'ятників; б) творів писаної літератури, з якої, перше, наказується друкувати так, як передбачує мова оригіналів, друге, без найменшого відступлення від правил російської мови і тільки після розгляду рукописів в Головній Управі для справ преси;

3) Заборонити малоросійські сценічні вистави та відчити, а також слова при нотах.

Це право внеможливило розвиток української літератури навіть в тому рівні, який остався після 1863 року. Мимо того, що закон з 1876 року (дещо змодифікований в 1881 році через допущення до друку українських словників і дозволу на українські сценічні вистави, а також час від часу на допущення поодиноких винятків), існував фактично до 1905 року, проте уся видавнича праця українською мовою була переполовинена. В Росії виходили белетристичні твори тільки російською мовою, натомість в Галичині розвивалася українська література всесторонньо, при чому теж уся наукова література російських українців в українській мові виходила лише в Галичині. Тут виходили теж переклади класичної європейської літератури, тут розвивається преса переповнена творами (навіть белетристичними) українців з Росії, тут в Галичині твориться властивий осередок інтелектуального руху всієї України. Малий — в порівнянні з рештою, крайок, відіграє, через збіг обставин, ролю просто виняткову, ролю, до якої був зовсім неприготований, тому й не раз не знав, як стати на висоті завдання.

---

* Цитую на підставі урядового видавництва Царської Академії Наук в Петербурзі *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. Петербург 1910.

Перенесення точки тяготіння цілого умового життя України до Галичини, спричинилося до наближення двох відламів одного народу і почали діяти взаємні впливи. Галичина уможливила українцям під російською займанщиною дальше провадження недоступної їм вдома діяльності. Українці зі сходу впливали корисно на галицьку інтелігенцію, запліднюючи її новими ідеями і помислами, викликаючи в її рядах ферменти, що давали багаті наслідки. Цей процес взаємного зближення двох частин української інтелігенції не відбувався без сучіток, конфліктів й непорозумінь. Відмінність обставин і традицій, у яких виховувалася галицька інтелігенція не все були зрозумілими для українців з Росії. Ці останні не раз накидали галичанам власні погляди і тенденції, зовсім недопасовані до галицьких умов. Багато дечого, що вважалося нормальним явищем в Росії, дратувало галичан, зокрема галицьке духовенство, яке було репрезентантом більшости галицької інтелігенції. А це було дивне й незрозуміле для українців з Росії. З того приводу поставали часті непорозуміння й жалі з обох боків, часом у дуже драстичній формі, із шкодою для цілости української справи. Політичний опортунізм, суспільний консерватизм і клерикалізм руської інтелігенції, знеохочував до них українців, вихованих на ліберальній і радикальній російській літературі, які хотіли прищепити ідеї російського поступу в українській формі на галицькому ґрунті, що викликавало в галицьких русинів страх перед закордонними впливами. І треба було довгих років, поки ці стосунки вклялися з користю для обох сторін.

Одним з перших діячів на галицькому ґрунті був Куліш, який після 1876 року мусів перенестися до Галичини через свою видавничу діяльність українською мовою. Заборона видавати будь-що українською мовою в Росії, була для Куліша великим ударом, який заставив його зревідувати свій погляд на сусіда України.

Перебуваючи у Львові в 1881-82 роках, Куліш зблизвся з польською аристократією й захопився ідеєю про польсько-руську угоду. Думку цю виклав він в брошурі «Писанка», присвяченій пам'яті Шевченка й Міцкевича,

яка розглядала польсько-українські конфлікти. Бачив він їх передусім у релігійному фанатизмі, у сзуїтів і в зрості гайдамацьких безконтрольних прикмет. Очевидно, що заходи Куліша не мали ніякого успіху з огляду на нерозуміння реальних причин конфлікту, довкола яких крутилася польсько-руська проблема в Галичині. Русини відкинули пропозиції Куліша до згоди з поляками не відчувуючи для того реального ґрунту, а поляки, які по-трактували цю пропозицію реально, не зуміли створити реальних умов для реалізації тієї угоди, зокрема треба сказати, що компетентні кола до угодних заходів не були готові. Навпаки, уряд якраз готував реформу закону про Василіян, де була пропозиція віддати їх під владу сзуїтів, що викликало велике обурення серед русинів. Куліш, бачучи, що його пропозиції ні до чого не доведуть, відійшов від політичних стосунків і видавши кілька книжок (м. ін. перекладів Шекспіра) виїхав з Галичини.

Розчарувавшись і щодо Росії і щодо Польщі, почав виявляти симпатії до Туреччини і магометанізму. Тими симпатіями пересякли його пізніші поезії, серед яких деякі мають високу мистецьку й літературну вартість (драма «Байда — князь Вишнєвецький», поема «Магомет і Хадиза» й інші). Відійшовши в домашній затишок, Куліш писав багато, головню українською мовою прозою і віршем. Між іншим переклав ряд драм і комедій Шекспіра, «Дон Жуана» і «Дитина Гарольда» Байрона іт.д. Велика частина тих праць вийшла шойно по смерті Куліша, автора «Чорної Ради».

Далеко більший і глибший вплив на галицьку інтелігенцію зробив Михайло Драгоманов, про якого вже була згадка, як про співробітника київського географічного товариства.

Михайло Драгоманов походив з Гадяча (1841-1895) на Полтавщині із середньо-заможної родини шляхти козацького походження. Вже як студент київського університету, Драгоманов брав активну участь в освітній акції гуртків, які провадили недільні школи. Студіюючи історію, він не занедбав загальну освіту й цікавився цілістю суспільних справ, готуючись до праці публічного

діяча. Вважаючи себе українцем, визнавав значну частину тих українофільських поглядів, з якими стрічався. Але більше тяготів до російської літератури, як більше поступово від української, і не міг погодитися на відношення українофілів до поляків, був повний ненависти і реакційності зовсім подібної до тієї, якою відзначалися русини Галиччли в 1848 році. Вислідом того Драгоманов і кількох його близьких товаришів були охрещені «космополітами», на яких українофільська молодь дивилася без симпатії. Драгоманов довідавшись, що українська студентська корпорація в Києві (т. зв. «Громада») збирається до видання популярних книжок для народу, входить до «Громади» і бере участь в цій її праці.

Після закінчення університету, Драгоманов займає становище вчителя географії в одній із київських гімназій й готується зайняти катедру історії в київському університеті Вкоротці, бо в 1865 році Драгоманов отримує приватну доцентуру й готується до магістерського іспиту, починає публіцистичну працю. Пише зокрема до ліберальних «Петербурзьких Відомостей» кореспонденції й статті політичного характеру, про слов'янський, зокрема український світ, про педагогічне значення української мови, про місцеве життя в земствах і т. п.

В тих статтях дошукувалися сепаратизму, від якого Драгоманов був дальше ніж будь-хто з українофілів. Неприємності, які впали на нього, зачисляючи його до «сепаратистів», викликали у ньому більше зацікавлення українськими справами. Це зацікавлення знаходило своє підсилення в народній діяльності й творчості, до якої врявся Драгоманов, відійшовши від історії. Отже він почав займатися збиранням і видаванням українських етнографічних матеріалів, зокрема багатого фонду українських історичних пісень. Спільно з проф. Антоновичем, уложив збірку тих пісень, яку видав пізніше (в рр. 1874 - 75) як два перші томи праці «Історичні пісні малоруського народу» з примітками В. Антоновича і М. Драгоманова. Він м. ін. пише: «студювання багатої і чудової української народної творчости, зокрема історичних пісень, заставило мене сильно полюбити цей нарід і пережити всіма силами душі всі українські проблеми в Росії й в

Австро-Угорщині. Студіювання пісень про війни проти турків і порівняння їх з такими ж піснями балканських народів, підказало мені зайнятися т. зв. східною проблемою. А все це разом привело мене до думки про konieczність широко поставити справу федерально-демократичну на цілому сході Європи. Здавалось мені, що спеціально українці, а зокрема кияни, повинні відіграти важливу роль у тій справі, а тому думаю, повинні здобути якнайвищу політичну освіту і більше знання західно-європейської політичної науки, як і історії власного краю й західних слов'ян». В тих словах видно генезу і цілої довголітньої діяльності Драгоманова, які виходять з ідей фольклористично-історичних, став пропагатором демократичного федералізму і тій пропаганді (поруч чисто наукової фольклорно-історичної праці) посвятив ціле своє бурхливе життя.

Виїмавши закордон з ціллю далі студіювати й готуватися до зайняття катедри, Драгоманов виїхав до Берліну через Варшаву і Познань. В Берліні затримався декілька місяців, не тільки студіюючи історію, але й запізнавшись з політичним життям, зокрема з німецьким соціально-демократичним рухом. Пруська германофільська політика була несприятливою для нього, чому дає він вияв у статтях, які посилав до російської преси. Відношення німців до слов'ян він добре пізнав, перебуваючи там. Після виїзду з Берліну був ще в Ляйпцігу, в Празі, на Лужицях і у Відні. Це ще більше утвердило погляди Драгоманова на konieczність федерації сходу Європи. Тому поглядові він дав вислів у своїй голосній статті у «Віснику Європи» (1872), стаття ця вказувала на небезпечну політику Німеччини для цілої Європи, зокрема східної і на користь, яку черпають для себе німці від політики русифікації і централізації.

Зацікавившись справами слов'янськими взагалі, Драгоманов зокрема звернув увагу на галицьких русинів, з якими вперше стрінувся у Відні. Про галицькі справи писав Драгоманов у «Віснику Європи», одночасно нав'язав листовний контакт з молодими літературними діячами українофільського руху у Львові, постановивши в думі впливати на них згідно із своїми поглядами.

Приглядаючись докладніше до напрямів діяльності руської інтелігенції, Драгоманов відносився однаково критично і до москвофілів і до українофілів. Першим закидував, що теоретично стоять на російських позиціях, не маючи ніякого поняття про Росію, ні про її письменство, ані навіть про саму російську мову, що вони є крайніми реакціонерами, які гордять власним народом не беручи до уваги його потреб ні інтересів. Других, тобто українофілів, критикував за їхню відсталість, клерикалізм, бюрократизм, закривання себе в чисто льокальні справи, брак правдивої демократії і розуміння суспільних проблем. Драгоманов прийшов до переконання, що загал руської інтелігенції є значно більше відсталий від російсько-української інтелігенції і хочачи здемократизувати та європеїзувати галицьку інтелігенцію, треба ширити в Галичині поступову російську літературу. Тією дорогою, пізнавши спільні суспільно-демократичні рухи, галицька інтелігенція дійшла б зовсім певно до зрозуміння своїх обов'язків супроти власного народу. А тому, що цей люд є український, тому всяка акція серед нього мусить бути проваджена мовою добре зрозумілою. Отже, якби галицька інтелігенція здемократизувалася під впливом російської літератури, у праці над власним народом народовці і москвофіли мусіли б зустрітися на спільному українському ґрунті.

У своїх статтях, пропагуючи ці погляди, друковані у львівській «Правді», Драгоманов виходив із становища, що з огляду чисто практичного повинні існувати місцеві народні літератури: українська і русько-галицька, так само як великоруська, коли для інтелігенції — російської і української — повинно бути досить одної, тобто російської. З часом і сам Драгоманов перестав проповідувати цю ідею, що стояла в різкій суперечності в реальному розвитку галицького життя. На разі Драгоманов тримався вперто своєї ідсі й спроваджував російські книжки для молоді. Через його дії ряд російських наукових і белетристичних видавництв сильно зріс, книжки розходилися серед молодшого покоління русинів в Галичині, але очікуваних наслідків це не дало.

Натомість пропаганда Драгоманова, проваджена з великим запалом і безоглядністю, привела йому багатьох ворогів між русинами обох напрямків, зокрема серед старшого покоління. І київські українофіли, що стояли на тому ж ґрунті, що й Драгоманов, вважали його тактику на галицькому ґрунті за нерозумну. Тільки в дуже невеликому гурті львівської москвофільської молоді, знайшов Драгоманов податливий ґрунт для своїх ідей. Ця молодь, яка гуртувалася в «Академічному кружку» й видавала газету «Друг», у якій Драгоманів помістив кілька статей написаних в чистій російській мові в протигагу до решти, що було писане язичієм.

В тих статтях Драгоманов оминав зачіпати питання народово-партійне, а доказував молоді з обувати спершу ґрунтовну європейську освіту і працювати в інтересах власного народу. Одночасно, Драгоманов доказував, що москвофільство не має нічого спільного, ані мовно, ані ідейно, з сучасними рухами в Росії. Вплив листів Драгоманова мав видні наслідки, тому що з кола видавців газети «Друг», вийшли представники нового, радикально-демократичного напрямку, серед галицько-руської спільноти, такі як, *Іван Франко* і *Михайло Павлик*. Вони зривають зразу з москвофільством і стають на українському ґрунті, вважаючи, що праця для народу може вестися тільки народною мовою. Не перешкоджує їм виявляти знання російської літератури, яку вони пізнали, дякуючи М. Драгоманову.

Вертаючись до Києва, Драгоманов затримався в Цюріху, де ближче познайомився з російською молоддю, яка в цей час ділилася на два табори, прихильників анархізму Бакуніна і соціялістів напрямку Лаврова. І до обох груп Драгоманов відносився зовсім критично, вважаючи їхні ідеї зовсім нереальні для реалізації їх з Росії, яка на його думку потребувала зокрема політичних реформ, в ліберальному дусі. Той антагонізм до всіх напрямків політичних рухів Драгоманов затримав назавжди. Антагонізм його навіть зростав, коли російські революціонери (разом із українцями, які пристали до них), ішли на шлях терористичних акцій, який гаряче засуджував Драгоманов.

Повертаючися з Швейцарії до Києва, Драгоманов за-тримався у Львові і відвідав Закарпатську Русь, забуту зовсім і занедбану галицькою інтелігенцією. Львівські українофіли справили на Драгоманова дуже негативне враження. Їхній зворот до політики сталого попирання німецького централізму, політики, яку проповідували галичани від 1848 року, до наближування з чинниками федералістично - клерикальними з ініціативою енергійного попа Качали, викликали у Драгоманова страх, що цілий українсфільський рух може піти в напрямі клерикально-антидемократичному. Отже в Києві Драгоманов організував акцію проти політики Качали. У львівській «Правді» був опублікований лист 45 київських українців, в якому стверджувалося, що українці не мають нічого спільного ні з галицькими москвофілами, ні з прихильниками Качали, тому що засадою української політики є: раціоналізм в культурі, федералізм в політиці і демократія в суспільних справах. Цю декларацію зредагував сам Михайло Драгоманов.

В Києві, Драгоманова, який зібрав багато європейських вражень, і просяк новими зразками науки, мистецтва, суспільного руху, і політики західної Європи, вразила відсталість українофільських груп, їхній крайній опортунізм, нехоть до суспільного радикалізму. Він із запалом береться до європеїзації української молоді, запізнає її з західно-європейськими методами науки, бо тільки тоді український рух піде на властиву дорогу, як перейметься суспільним радикалізмом. Поставлений на керівника катедри історії, він мав значний вплив на студентів і ряди громадян, уміщуючи статті в російській пресі. Не ліквідував контактів з Галичиною, де відверто критикував обидва напрями серед руської інтелігенції.

Безпосередні зверхники Драгоманова, отримуючи постійні доноси, що походили з табору галицьких старорусинів і представляли роботу Драгоманова в різко брехливому світлі (оскаржувано його, що він хоче відділити Україну від Росії і прилучити її до Польщі), запропонували Драгоманову, щоб він добровільно зрезигнував з університету, на що він не погодився і його звільнено з праці урядовою дорогою. Незабаром, бо в 1876 році Дра-

гоманов виїжджає закордон, звідки вже ніколи не повернувся в Україну.

Після короткого побуту в Галичині і у Відні, він осідає в Женеві, де почав живу видавничу працю, через яку хотів мати впливи на російську Україну і галицьку Русь. Ця діяльність припадає на час, коли в Росії у наслідку закону 1876 року видавнича праця в українській мові мусіла зовсім припинитися.

В Женеві Драгоманов видав передусім п'ять томів «Громади» (в яких було багато публіцистичних праць) й продовження етнографічних матеріалів, що осталися від часу закриття відділу «Географічного Т-ва» в Києві. Поруч «Громади», вийшло ще кілька вартісних монографій і белетристичних творів. «Громада», якої співробітниками були українці з Росії і молоді прихильники поглядів Драгоманова в Галичині, була насправді особистим органом Драгоманова, який носив на собі виразне п'ятно індивідуальности Драгоманова.

Це не дуже подобалося значній частині його київських приятелів, які погодилися піддержувати газету фінансово. Зрештою, симпатії до соціалізму і то досить мутні, з чим Драгоманов зовсім не крився, зрадили до нього українську інтелігенцію старшого покоління, коли ж — навпаки — здекларовані українські соціялісти, тяготиючі до російських анархістично-соціялістичних ідей бакунізму чи лавризму, трактували «Громаду» холодно, як надто ліберальну. Вислід був такий, що «Громада» дуже слабо ширилася в Україні і границях Росії. Щодо Галичини, то австрійський уряд, воюючи проти соціалізму, як явища нового й загадочного у себе вдома, не думав прихильно трактувати напрямку, що звався соціялістичним і походив з Женеві. Тому «Громаду» відбирав і конфіскував і як теж усі женевські видання Драгоманова, не зважаючи на їх зміст. Із-за слабкої підтримки «Громада» перестала появлятися, а Драгоманов почав пропагувати свої ліберально-федералістичні погляди в женевських газетах (російських) і в брошурах, роблячи при тому намагання створити в Галичині політичну партію, яка б бодай там реалізувала його концепції.

І це йому накінець удалося, тоді, коли на його вузькій батьківщині на підросійській Україні не оцінено ні його напрямів, ні старань за життя Драгоманова, цього незмороного народного трибуна, журналіста і вченого, який став професором історії на університеті в Софії, в Болгарії, і до самої смерти впливав на своїх послідовників і учнів — руських радикалів.

Взагалі, коли в Галичині в умовах конституційного життя, українське життя зразу стало на політичному ґрунті, то в Росії українство виреклося всяких політичних напрямів. Поодинокі представники українофілів брали вправді участь у всіх суспільних заходах російської інтелігенції, аж до найкрайніших, але ніколи не ставали, як самостійне тіло. Щойно на початку ХХ століття, маємо перші несміливі спроби, але й вони не мали глибокого значення. Український рух в Росії по 1876 році був рухом чисто культурним, що відхрещувався від всякої політики, як чорт від кадила. Українство було радше літературно-освітнім напрямом, а не народним рухом. Єдиним проявом цього руху була постійно зростаюча літературна продукція українською мовою, обмежуючись (в границях Росії) після 1876 року, виключно до красної літератури. Поезія, повість, з часом (від 1881) театр і спорадично популярно-наукова література, подавана з konieczности в белетристичній формі. Ото і все, що свідчить на протязі майже 20 років про існування і розвиток українського руху поза Галичиною і Буковиною.

РОЗДІЛ VII

Українська красна література у 8-му і 9-му десятилітті XIX віку. — Старицький, Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Кропивницький і Карпенко-Карий. — Значення українського театру. — Новорічники і популярна література. — Еволюція демократизму на галицькому ґрунті. — *Батьківщина, Діло, Зоря*. — Радикальна партія. — Польсько-руська угода. — *Правда*. — Вянення Романенчука. — Фермент в таборі народоців. — Молоді москвофіли. — Розклад Радикальної партії. — Зріст руського націоналізму і загострення польсько-українського антагонізму. — Причини того явища.

Поволі прибували нові працівники на ниві української літератури. До давніх ветеранів, від часу появи «Основи» і до ряду її співробітників приєднуються весь час нові талани, які після 1876 року змушені друкувати свої твори в Галичині. Не з'явився ніхто в Україні, щоб перевершив геніяльного самоука Шевченка, все одно українська література 80-тих і 90-тих років XIX століття може гордитися рядом визначних авторів.

До таких, м. ін. належить Михайло Старицький, який дав українській літературі ряд знаменитих перекладів сербських народних пісень, ряд перекладів з російської, англійської мов, а також кілька драматичних творів, м. ін. двох опереток, які здобули велику популярність, дякуючи музиці Миколи Лисенка, першого і найвизначнішого дотепер українського народного композитора. Старицький має теж заслугу в тому, що організував одну з найкращих театральних груп в Україні.

Більшим таланом був обдарований Іван Нечуй-Левицький, який, так як Старицький, розпочав літературну кар'єру від співробітництва в галицьких публікаціях. Його діяльність дуже багатостороння. В Києві (1875) і у Львові він видав кілька брошур для народу, популяризуючи дії України від перших київських князів, аж до гетьманування Виговського і Юрка Хмсльницького. Уклав також нарис мітології українського народу і пробував писати на публіцистичні теми. Однак його місце в українській літературі значиться написанням ряду мистецьких оповідань й образів з життя народу. Знання на-

родного життя, відчуття народної психології, непересічний гумор і жива характеристика постатей дають високу вартість його творам (*Панас Круть, Дві московки, Микола Джеря, Кайдашева сім'я* іт.д.). Знаменитою є теж його характеристика життя українського священства у повісті *Старосвітські батюшки і матушки*. Менше вдалим є оповідання Нечуя-Левицького із життя інтелігенції, між якими вирізняються *Хмари* і *Причепи*. У першій з них Левицький намагається схарактеризувати стосунок росіян, у другій — поляків до України і українців. Усі твори Нечуя-Левицького замітні, зокрема, чудовою мовою, якою володів він краще від тодішніх інших авторів.

Глибшим таланом позначена письменницька робота Атанасія Рудченка (псевдонім Панас Мирний), автора менше плідного від Нечуя-Левицького. Теми він брав з народного життя і життя інтелігенції, малюючи своїх персонажів із однаковим знанням. Глибокий психолог, уміє він кількома рядками описати життя своїх героїв і його характери остаються в пам'яті читача назавжди. У своїх творах порушує він суспільні питання, чи то малюючи життя селянина, який стає розбійником і палієм (повість *Хіба ревуть воли, як ясла повні*), або описуючи життя чесної селянської дівчини, яка стає проституткою (*Повія*), чи врешті показує нам зудар ідейних напрямків в середовищі університетської молоді (*Лихі люди*). Драматичні спроби Мирного є далеко меншої вартості, ніж його повісті.

Як драматичні автори, на перший план висунулися *Марко Кропивницький* і *Іван Тобілевич* (псевдонім Карпенко-Карий), прізвиська яких є тісно зв'язані з українською сценою, відродженою в кінці 1881 року, коли то тодішній міністер внутрішніх справ, граф Лоріс-Меліков, вважав за потрібне відкликати заборону українських театральних вистав. Тому то ця постанова уможливила розвиток української драматургії. Це дало в руки українців сильний засіб для ширення національної свідомості, хоч доля української сцени була непевна.

Зокрема репертуар не допускав творів з життя інтелігенції або історичних, ба навіть не було перекладних творів. Сцени з народного життя були єдиними, які доз-

волялися українцям. Мало того, театр чи група, які ставили п'єсу українською мовою, мусіли в цей сам вечір і в такий самий час робити виставу російською мовою. Це, очевидно, у великій мірі, не сприяло розвитку українського театру.

До 1883 року існувала можливість давати українські сценічні постановки на цілій території України, але в тому році генерал-губернатор Дрентельн, заборонив українські вистави в тих трьох губерніях, які йому підлягали. А були це — Київська, Волинська і Подільська губернії. Це завдало українському театрові сильного удару й пороблено заходи, щоб українські вистави можна було ставити поза Україною — від Кавказу до Петербургу й від Варшави до Москви. Бажаючи притягнути чужу спільноту, українські групи мусіли класти пріоритет на танці, співи, комічні сцени тощо, замість дбати про мисцьку варість постанов, чи пак репертуару.

Таким чином рівень української драматичної діяльності дуже понизився, ба навіть самі колективи деморалізувалися. Дякуючи «гопакові», гарним співам і характерному пияцтву, яке відбувалося на сцені, це увійшло в моду в цілій Росії й стягало маси на такі вистави. Українські театральні гуртки й групи, виростали, як гриби по дощі і хоч серед них були знамениті актори, як от Заньковецька, Садовський, Кропивницький чи Затиркевич, не бракувало й інших.

Отже множилися і автори-драматурги, пристосовуючи свою творчість до смаку української сцени. Однак ні Кропивницький, ні Карпенко-Карий не знайшли гідних себе співтворців, а тому їхній дорібок становить найціннішу вартість української сценічної творчости.

Кропивницький написав цілий ряд комедій, які відзначаються великим гумором і знанням сценічного мистецтва, а також декілька драм. З поміж тих останніх драма на 5 дій «Зайдиголова» є досконало обдуманним і дуже послідовно введеним сценічним твором із життя сучасного села з цілим вахлярем різноманітних типів і характерів. Слабша, але найбільше популярна драма Кропивницького «Глитай або павук», базована на житті і вчинках сільського лихваря-павука. З-поміж інших драматич-

них творів Кропивницького високу мистецьку вартість має драма «Дві сім'ї», повна життєвої правди, овіяної подихом щирої поезії. Кропивницькому можна закинути, що він не завжди опирався деморалізуючим театр вимогам невибагливих тетральних глядачів й уводив до своїх творів забагато горілки і гопаків...

Того не можна сказати про Карпенка-Карого, який з-поміж усіх українських драматичних авторів, найбільш поважно й ідейно оцінював сценічне мистецтво. Це сильніший від Кропивницького талан, із знанням входить в глибину суспільних психологічних проблем, які передає із знанням народної душі. У драмі «Наймичка», Карпенко-Карий піднісся до висот клясичного трагізму, а в комедії «Мартин Боруля» показав великий засіб природнього гумору. Всі твори Карпенка-Карого блищать такою самою сценічністю, як і твори Кропивницького.

Театр відіграв неостанню ролю в діях розвитку національної свідомості української інтелігенції. Багато письменників і суспільних діячів з-поміж молодого покоління завдячує театрові своє зацікавлення українськими проблемами, бо театр збудив у них перші українські іскри, любов до їх народу і завів їх на дорогу праці для народу. Зокрема для українців, які жили на чужині, театр був не раз голосом, який кликав їх повернутися до народу, з яким контакти вже були давно перервані. Під тим кутом українська сцена до певної міри заступала публіцистику, брак якої українці так відчували.

Нестачу власної місцевої преси не могла заступити українському середовищі галицька преса, яка в небагатьох примірниках діставалася через російський кордон до українців. Тож від початку дев'ятого десятиріччя постійно поновлюються прохання до урядового заряду преси на право видавання періодичних видань українською мовою. Ці прохання оставалися без наслідків. Отже ідуть нові зусилля на видання різних авторів. Так появляються новорічники *Рада*, *Степ*, *Нива*, *Складка* й інші, які поруч віршів, оповідань і драматичних творів, дають якусь одробину і публіцистики, чи популярно-наукових статей. Від часу до часу, тут і там, удається якійсь групі чи особі зробити вилом в загальному стані подиктованому

законом 1876 року. Виходить отже кілька популярних брошур, виходять переклади з чужих мов або якась галицька газета отримує дозвіл розходитися по Україні. Але все воно звичайна припадковість і не дозволяє повести праці на запланованих тривалих основах...

Тим часом число працівників на ниві української літератури — росте. Творяться гуртки, які обирають собі за ціль ширити освіту серед народу українською мовою, а щоб оминути закон 1876 року, вони пускають в обіг брошури медичні, природничі чи сільсько-господарські. З'являються люди, які мріють про розвиток науки українською мовою і яким замало російського місячника «Київська старина», спеціально присвячений українознавстві, який містив українською мовою тільки белетристичні твори.

З огляду на таку ситуацію, Галичина стає притулком для чимраз більшого числа працівників пера з України і правдивим осередком тієї діяльності в українській мові, що ніяк не вдається в Україні під Росією.

Так виглядали справи на підросійській Україні в останньому десятилітті XIX сторіччя. До того часу і в Галичині сталися немалі зміни, що й полегшувало наближення окремих відламів руської інтелігенції з спорідненою в Україні. Українофільський напрям узяв гору над москвофільським, який, як здавалося, був уже на вимерті, бо майже зовсім не мав прихильників з-поміж молодого покоління. В додатку до всього, ганебно скомпромітувався цілим рядом присвоєння чужих грошей і дефравдацією, банкруцтвами і шпигунською аферою, славний процес Ольги Грабар і товаришів, розкрадення сиротинської каси при консисторії, скандальний упадок крилошанського банку і т. п., що й потягало за собою втечу до Росії найвизначніших діячів того середовища, як: Наумовича, Площанського й ін.

Що ж до українофільського табору, то в його середовищі помітна еволюція, що позначена зокрема зворотом всієї праці на ґрунт демократизації. Це був наслідок праці Драгоманова над молоддю, серед якої появилися представники, які щиро захопилися ідеєю демократії й серед них були особи зокрема здібні.

У часописах видаваних тією молоддю: *Громадський друг*, *Дзвін*, *Молот*, *Світ* появлялися статті, що живо відрізнялися змістом від всього того, чим була заповнена преса старшого покоління. Пропаговано konieczність зайнятися суспільними справами, народною освітою, збирано цікавий матеріал, що стосувався до економічної, політичної і літературної ситуації. Оживлення, яке увела молодь, відбилося частинно і на старшому поколінні, бо потребу праці в народі диктувала сама сумна реальність політичного життя Галицької Русі. Вибори 1879 року принесли староруському таборові болочі невдачі, а це свідчило, що народовці зовсім занедбали освідомлюючу роботу серед населення. Наслідком цієї невдачі, народовці закладають газету *Батьківщина*, яка ставить собі за завдання інтереси селянства, оборону перед визиском на ґрунті його суспільно-економічних потреб. Вплив радикальної молоді відбився і на напрямі першого щоденника народовців, що його заложив Володимир Барвінський 1880 року. Видавець пробує завести в життя ідеї пропаговані молоддю, влаштовує сходини з участю селян і міщан, взиває до закладання збільшеного числа читалень і т. п. Радикальна молодь, бачучи бажання народців у голошеному ними напрямку, бере участь у їх праці, дописує до *Батьківщини* і *Діла* та заложеного 1880 року тижневика *Зоря*. В цей спосіб частина радикальної молоді зливається з табором народців, тоді, коли меншість її старається заложити власну селянську партію, з аграрно-соціалістичною програмою.

І справді така партія постає, знов під видатним впливом Драгоманова, під кінець XIX-го сторіччя. На чолі цієї партії стає публіцист Михайло Павлик, найбільше перейнятий ідеями Драгоманова, його ученик, послідовник і здібний поет Іван Франко, письменник, публіцист і вчений, людина всесторонньо освічена і дуже працююча. Іван Франко походив з селянської родини і те, до чого дійшов, завдячує власній енергії і надприроднім здібностям. Ще будучи студентом університету написав ряд оповідань з народного життя немалої вартости. Зокрема замітні є його образки, основані на канві бориславських стосунків, які представлені у двох найзаміт-

ніших творах *Боа констріктор* і *Борислав сміється*. Поза творами прозою, з-під пера Франка вийшла велика кількість оригінальних і перекладних п'єс. Писав він гори всякого на різні теми, був теж кореспондентом багатьох періодиків: українських, німецьких, польських й інших мов. Часто писав у польських газетах: *Глос*, *Правда*, *Львівський кур'єр*, *Край* й ін. Працьовитості й енергії Франка багато завдячує радикальна партія, однак треба додати, що політика ніколи не була полем діяльності того поета і вченого.

Радикальна партія, крім ширення суспільно-політичної освіти серед селян і організування їх на радикальній програмі певного соціалістичного змісту, розвинула велику боротьбу проти клерикалізму і протидіяла з перевагою духовенства в народному житті Галицької Русі. Засуджувала вона також якнайрішучіше всякий опортунізм, чим був замітний народовецький рух, який по деяких роздумах, знов перейшов на політику компромісів з урядом, занедбав працю серед народу й не протинився перевазі консервативно-клерикальних впливів серед русинів Галичини. Значення радикальної партії значно зросло, а її органи стали дуже популярними, як почали боротьбу проти т. зв. «нової ери», тобто проти угодової акції проти гольських народовців і сфер консервативно-урядових.

Рівночасно з намаганнями Драгоманова для створення селянської партії (радикальної) і для здобуття молоді української інтелігенції, розвинулася акція зовсім нового напрямку, тереном дії якої мала стати Східня Галичина. Пригадувала вона індивідуальні заходи Куліша, який хотів погодити поляків з русинами за поміччю впливів на польську аристократію, лиге що ця нова ініціатива мала надто ширші заложення, бо брав у тому участь також зацікавлений австрійський уряд.

Ініціатива до «угодової» акції вийшла з київських українофільських осередків, що об'єднувалися довкола проф. Антоновича, який після 30-річної наукової праці та голошенні ідеї втримуватися від будь-якої політичної акції, думав, що це може принести українцям велику шкоду. Тепер він прийшов до переконання, що в інтересе-

сах українства лежить якнайбуйніший розвиток народного життя русинів в Галичині. А тому, що умови розвитку залежні у великій мірі від становища влади, тому належить шукати співпраці з тими консервативними сферами, що їх влада була в руках галицьких консервативних польських колах. А тому, що Антонович мав зв'язки в колах польської аристократії на Правобережній Україні, то за їхньою поміччю удалося досягти потрібні польські кола в Галичині. Розпочалися розмови, які мали довести до формального заключення угоди між галицькими властями і середовищем народівців попіраних тепер Антоновичем і його приятелями.

Органом, який мав приготувати ґрунт майбутньої угоди, в 1887 році *Правда* — газета, яка має нав'язувати до давньої *Правди*, яка перестала появлятися ще 1880 р. Тому, що ініціатори угоди хотіли зробити її загально-українською, то запросили до співробітництва всіх визначніших українських письменників і публіцистів, в тому числі і Драгоманова, який навіть дав до першого числа *Правди* програмову, вступну статтю, але скоро виявилось, що ця газета була зовсім чужа до поглядів Драгоманова. Вона пропагувала угоду з поляками, розуміючи під ним: майже виключно польське магнатство, висловлюючись в австрофільському дусі, ширила ідею українського націоналізму і була газетою явно антиросійською. Репрезентантом тієї угової акції на галицькому ґрунті був Олександр Барвінський, який був теж редактором *Правди*.

Готовлена у великій таємниці угода, була в 1889 р. заманіфестована освідченням лідера народівців Юліяна Романенчука, який в сеймі виголосив програмову промову, кажучи, що русини стоять на становищі лояльних супроти Австрії громадян і вірності католицькій церкві й хочуть рука-в-руку співпрацювати із своїми польськими співгромадянами. Реально, ця угода була акцією без будь-яких ознак щирости з боку обидвох галицьких контрагентів. Шляхетським сферам йшло про з'єднання народівців проти буйно зростаючих народних рухів, як польського, так і українського. Лідери народівців рахували на поміч уряду під час виборів, на кінцеве

витиснення москвофілів і на ряд концесій культурного й економічного характеру. В заміну за це виреклися усякого суспільно-політичного радикалізму й голові були підтримувати політику польських консервативістів — причайменше до якогось часу.

Незабаром показалося, що провідники народовців, обляччи із урядово-польськими сферами угоду, не мають послуху й підтримки у власному суспільстві і що агітація радикалів, які рішуче виступали проти угоди, має цілковиту підтримку своєї спільноти й ріст радикальної партії був очевидний. Руська спільнота скор стала з концесій, які давала їй угода (урядове впровадження фонетичної форми української мови до шкіл і друків, що було страшним ударом для москвофілів; тресту руську гімназію — в Коломиї, товариство забезпечить *Дністер*, ряд посольських мандатів, одержаних при підтримці влади тощо), але не вражало того всього за якоесь добродійство і не почувало себе до якоїсь вдячності за те. Навпаки, визначні лідери угоди, зокрема Барвінський, були проголошені майже за зрадників народу, що привело їх до великого знеохочення. По кількох роках угода була визнана всіма, як помилкове потягнення і єдиним формальним знаком осталася невеличка група т. зв. *інксемерованих русинів*, штаб без армії, урядової партії, — клерикально-консервативної — Барвінський і кількох його прихильників.

В таборі народовців угода викликала великий фермент, що поширився не лише серед народовців, підніс голову рух більше демократичний, наближаючи цю групу до радикальної партії, з другого боку, появилася охота до порозуміння з староруською партією для створення спільного опозиційного табору. Витворився великий хаос переконань і прямивань. В останньому десятиріччі XIX століття фермент відчула не лише партія народовців, але два інші табори русинів — москвофілів і радикалів. Серед москвофілів постають групи молоді, які зривають із давнім *рутинізмом* (рутинці) й пробують стати на російському ґрунті. В протипазі до третинної російськості старорусинів, ця молодь пробує висати російською мовою, навіть говорити цією мовою, навчаю-

чись з книжок, тоді, коли решта москвофілів в щоденному житті вживає української мови, а в пресі і літературі користуються огидним язичієм. Антагонізм між тими новими росіянами і старими рутенцями, з часом доводить в Галичині до розламу в галицькому москвофільстві, про що скажемо ще далі.

І серед радикалів стаються щораз нові різніші погляди. Поруч Драгоманівців — Павлика, Трильовського, Франка, твориться група радикально - націоналістична — Вячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Володимира Охримовича, а поруч них постає зав'язок соціально - демократичної партії. Смерть Драгоманова (1895), який повагою свого авторитету тримав у послуху спахлах поодиноких дисидентів в галицькому радикальному русі, викликала розлад у цій партії. Зокрема із-за того, що висліді праці радикальної партії були просто незначні, що зокрема виявилось під час виборів до сейму в 1895 році. *Народ* — перший орган радикальної партії, номер натуральною смертю через помилки редакції. Така сама доля стрінула *Хлібороба*. Тільки енергійна праця Будзиновського, який заложив уміло проваджену газету *Громадський голос* (для селян і робітників) і *Радикал* для інтелігенції, на якийсь час втримали при житті вмираючу партію, але Будзиновський був у постійному антагонізмі зі старшими керівниками партії — Павлика і Франка.

Зарисовується необхідність консолідації політичних сил Галичини на нових підставах, які більше відповідали б суспільному і культурному розвитку краю. Тут найбільше відчували народовці, дезорієнтовані угодою і впливам радикалів, а з другого боку пережиткам давніх поглядів на єдність всіх русинів в обличчі сильного зовнішнього ворога.

Треба було якогось піднесення чи струсу ззовні, щоб наступило скристалізування давніх народовців, позбавлених угодовських тенденцій. Була ситуація, коли треба було нової політичної партії, яка узяла б корисне від минулого й мала візію майбутнього. Така концепція вийшла від проф. Михайла Грушевського, киянина, учня проф. Антоновича, який в 1894 році перенісся до Гали-

чини, щоб тут на Львівському університеті очолити катедру історії в українській мові — катедру, яка була вислідом вгорі згадуваної угоди. Приїзд проф. Грушевського до Львова, потягнув за собою наслідки небувалого успіху й піднесення в житті Галицької Русі, передусім в ділянці науки і в політиці.

Грушевський зокрема звернув увагу на Наукове Товариство ім. Шевченка, яке кільканадцять років лише животіло і щойно недавно стало осередком наукової праці цілої України. Чоловік енергійний і працьовитий, Грушевський відкрив новий дух в тій установі і захотів замінити товариство на академію мистецтв. Дяк ючи його намаганням Т-го ім. Шевченка здобуло дуже замітну матеріяльну поміч з України під Росією і могло розвинути постійно зростаючу працю не лише дослідну, але і працювати безпосередньо із зв'язаними з українознавством — історією, археологією, етнографією, філологією й економічними проблемами України, як теж на полі правничих і медичних наук. Грушевський зводить цілий штаб працівників з обох боків австрійсько-російського кордону, закликає до співпраці нові сили, школить своїх людей на наукові становища і у відносно короткому часі, докозав, що Товариство ім. Шевченка як кількістю і як стю публікацій стає гідно, як аналогічні товариства інших слов'ян, за винятком росіян і поляків. Заложений і проваджений Грушевським *Літературно-Науковий Вісник*, представляється, як псеважний орган, довкола якого, як до вогнища, тяготіють всі літературні сили Русі-України.

Складаючи докази енергії й чуття організаційного хисту в ділянці культурної праці, Грушевський постановив відіграти керівну ролю в галицькій політиці, яка після обманливої угоди сходила на дуже нечестиві рейки. Перед виборами до парламенту в 1897 році народовці увійшли в союз з москвофілами. Союз той був підкріплений в тягу самих виборів, ведених на Русі без патрона польсько-руської угоди, графа Баденного, з нещваним терором. Падали стріли, лилася селянська крив, побренькували кайдани, в'язниці заповнилися сотнями людей, вина яких була в тому, що вони хотіли лише спов-

чити свій громадський обов'язок. Найбезличнішим фальшуванням, перекупствами і шахруванням вдалося злати руську опозицію і в районах селянських послами вийшли урядові кандидати і кількох «барвінчиків», які не мали ніякої підтримки серед своїх співгромадян чи якогось послуху у свого суспільства.

Перемога Баденного викликала з одного боку ущільнення союзу народовців з москвофілами, з другого боку, підсилення ворожих почувань серед руської спільноти до поляків. Бо маси не вміли відрізнити Баденних і їх функціонерів від польського народу. Що врешті-решт говорити про маси, коли запал викликаний виборчою невдачею перетворився у сліпу ненависть до польськості навіть у найбільше інтелігентних представників руської спільноти. Такий Франко, у віденському тижневику *Ді Цайт* (Час) помістив статтю *Поет зради*, у якій в спосіб доволі невибагливий і дивно, як знавець літератури, не критично намагався доказати, що Міцкевич був оспівувачем зради, у доказ чого цитував його твори. Отже, коли такого поета славлять поляки, як свого найбільшого пророка, отже звідси висновок, що поляки любляться у зраді і що Баденний зраджує Австрію в інтересі Польщі. Обурлива стаття Франка, опублікована під час приготувань до відзначення століття творця *Дзядів*, мусіла викликати нехтять у поляків до руського письменника і всього репрезентованого ним суспільства.

Вибори в 1897 році, крім союзу народовців з москвофілами і підтримування австрійським урядом «барвінчиків», принесли ще один дуже характерний результат: боротьбу радикалів проти соціалістів. Той самий Франко, який стояв на чолі радикальної партії, що теж уважала себе і була соціалістичною, виставив свою кандидатуру в Перемиській окрузі 5-ої курії, де кандидував поляк, соціальний демократ Гудець, полегшуючи в той спосіб перемогу псевдодемократичному гар'єристові В. Левицькому.

Якщо до того всього ще додамо нехтять, яку викликувала у радикалів і всієї молоді союз народовців з москвофілами, то зрозуміємо, який хаос мусів бути серед русинів по фатальних виборах 1897 року. Нешпокій цей

дійшов до пункту кипіння в радикальній партії, з'їзд якої відбувся осінню того ж року, і виказав ті великі різниці в поглядах керівників радикалізму, між якими: були націоналісти чистої води, такі, як Будзинівський, поруч із соціальними демократами, як от д-р Ярошевич, член соціально-демократичного клубу в австрійській державній раді; поруч радикалів Драгоманівців — Павлика і Трильовського — був крайній опортуніст Окуневський. Наступний з'їзд радикальної партії визнав, що ця партія немає нічого спільного ні з Будзинівським, ані з Окуневським і рівночасно відкидає внесок Ярошевича і Остапчука, які вимагали, щоб радикальна партія вважала себе за ідентичну із партією соціально-демократичною і в цьому дусі змінила свою назву. Відкинення того внеску спричинило остаточне зірвання з радикальною партією соціальних демократів, які в ній стирчали і створено самостійну руську соціально-демократичну партію з Ганкевичем, Вітиком і Ярошевичем на чолі (1899).

На початку 1900 року в Галичині було п'ять таких партій: опозиційні народовці (Романчукісти), урядові народовці (Барвінчуківці), москвофіли, радикали і соціялісти. Романчуківці, хоч і стояли на чисто народному українському ґрунті, то з огляду на політичний опортунізм, не зривали союзу із старорусинами, які оформилися перед останніми виборами до державної ради. Барвінчуківці, що стояли на услугах уряду і польських консерватистів, здобули через позакулісні махінації деякі концесії для руського загалу, а посади і синектури для себе. Радикали переживали внутрішню ферментацію. З радикальної партії відійшла група радикальних націоналістів, яка зосередилася коло тижневика *Будучність*. Відійшов від неї і довголітній її провідник д-р Іван Франко, який перейшов до нової партії, організованої професором Михайлом Грушевським.

Вже на з'їзді радикалів в 1899 році Франко заявив, що Грушевський займається організуванням руської народної демократії і пропонував, щоб радикали-селяни приставали до цієї партії й причинювалися до її розвитку. Ця пропозиція зустріла, однак, енергійний спротив: більшості з'їзду, але ухвалено резолюцію, що «коли но-

ва партія може зміцнити щиро народний демократичний рух серед спільноти, то її поява була б прийнята з симпатією». З'їзд зазначив однак, що вважає її за непотрібну і таку, що може викликати ще більшу дезінформацію серед руських патріотів. Вневдовзі після з'їзду, д-р Франко покинув радикальну партію і опинився в управі народно-демократичної партії, де однак сидів не довго, відсунувшись взагалі від політики, щоб віддатись виключно науково-літературній праці.

Народно-демократична партія, зложена проф. Грушевським, сперлася на програмі, що становила зліпок по стулятів народовців, радикалів і радикалів-націоналістів на тлі загальних тенденцій поглядів Драгоманова, позбавлених однак далекоїдучого суспільного радикалізму.

«Прямуюємо до того, щоб в австрійській державі території заселені русинами, становили одну і єдину провінцію з якнайширшою автономією в законності і адміністрації... Прямуюємо до поділу Галичини на дві частини, до утворення з руських частин Галичини й Буковини одної народної провінції з окремою крайовою адміністрацією... Прямуюємо до повного здемократизування праводатних і репрезентативних інституцій... домагаємось запровадження безпосереднього, загального і таємничого голосування, знесення виборчих курій, якнайширших конституційо забезпечених політичних свобод...»

У справах економічних, програма народної демократії зближувалася до радикальної, домагаючись викупу землі від землевласників для безземельних і малоземельних селян, удержавлення земельного кредиту, комасації селянських земель, заведення поступового податку від загального прибутку, з углядженням мінімальної екзистенції, скорочення часу військової служби і зменшення податків на військо. В культурних справах нова партія вимагає зокрема, щоб усюди, де живе руський люд, існували руські народні школи, щоб в Львові зложено руський університет, щоб навчання української мови було обов'язковим у всіх школах. Щоб наука була безплатна, а в церковних справах руська демократія вимагала знесення патронатів і надавання маєтку церквам.

Очевидно, що про характер партії вирішує не тільки її програма, але і її людський склад. Отже на конституційному зібранні народної демократії було 71 світських інтелігентів, 53 священників, 27 міщан і селян.. До партійної ексекютиви увійшло 8 колишніх «Романчуківців», 1 кол. «Барвінчик», 3 кол. радикалів і проф. Грушевський, який дотепер присвячувався науковій праці, не належав до ніякої партії, а тепер ніби став душею нової партії.

У відношенні до старорусинів нова партія взяла з ними повний розбрат, тому, що її інтенції не можна б ніяк погодити навіть з найбільше поміркованими цілями староруського табору. Руська народно-демократична партія, опиралася фактично на галицькому і буковинському ґрунті, висловилася з симпатією до прямувань федералістично - автономних і конституційних за кордоном, приймаючи майже повністю програму Драгоманова.

Із заложенням народно-демократичної партії, з'являється на руському небосклоні нова, впливова організація, яка розпоряджас немалим гуртом інтелектуальних сил, непересічної міри. Абстрагуючись від того, що у її рядах, зокрема в керівництві й представництві були особи різних поглядів, то об'єднання їх на лоні однієї партії давало їм єдність і силу, а з самої партії зробило воно справді впливовий чинник. І власне народно-демократична партія є в останніх роках тією організацією, яка репрезентує руську спільноту Галичини і її опінію назовні. Треба додати, що професор Грушевський (так, як і д-р І. Франко) з часом відійшли від керівництва своєї партії, обтяжені працею науковою і публіцистично-літературною в Галичині і поза її кордонами після 1904 року, коли закон з 1876 був знесений.

Сумні селянські страйки, які охопили кілька повітів Східної Галичини в 1902 році, вказали руським партіям на силу, яка скривається в народних масах й підказали їм використати ту силу для народної боротьби. З другого боку, ці страйки, в яких взяла участь і селяноляки серйозно взялися до попирання сільського польського населення в Галицькій Русі. І самі страйки і реакція на них самих польських великих землевласників, були уміло використані руською народною демокра-

тією, яка проголосила себе оборонцем руського селянина, викорнетовуваного польським землевласником, партія здобувала тверду підставу для політично-народової акції. І хоч властивими дорадниками і помісниками страйкуючих селян були соціал-демократи і радикали, то політично скористала із того найбільше народова демократія, якій удалося заложити в селах організаційні контакти і в цей спосіб запевнити собі впливи.

Вплив руської народної демократії ріс поступово в міру здобування русинами щораз то нових успіхів, на полі культурно-освітньому, в залежності від зросту руської інтелігенції, здобуваючи ті місця, які дотепер були виключно в руках поляків.

Рівнобіжно із зростом впливів народної демократії, зростає і її руський націоналізм, що до певної міри взурується на націоналізмі польських народних демократів, які висувують україножерчу політику на перший план. Національна польсько-русська ворожнеча прибирає щораз гостріші форми, здобуває нові кола руської інтелігенції, закрушує націоналізмом всі ознаки руської спільноти й допроваджує до таких фактів, як криваві бійки на Львівському університеті, замордування намісника графа Андрія Потоцького, що доконав студент Січипський, який признався соціалним демократом, чи трагічна смерть студента А. Коцка під час липневих заворушень у Львові в 1910 році на університеті.

Для зросту польсько-руської боротьби причинилися в значній мірі дві причини: передусім факт, що Галичина, як у польському, так і в українському культурному житті, відіграла роль крайньо виняткову. Дальше, відвичний напрям-гін селянської експанзії, як поляків, так і українців на схід із заходу.

Дякуючи спеціальним політично-народовим умовам, Галичина стала для українців і тим більше для поляків єдиним сховищем, яке уможливило воесторонній розвиток національної культури. Народне шкільництво від початкової народної школи аж до університету і високих спеціальних заведень, рідна мова у школах, в урядах, в сільських і міських самоуправадваннях, нічим не зв'язувані верстати наукової праці, обширна преса, все це

творило для поляків Галичину цінною, а в міру суспільно-народного розвитку українців — для них також..

Галичина, будучи частиною польського народного терену, — і то найбіднішою економічно, мусить обслуговувати і задовольняти під багатьма оглядами той терен. Тому вплив сюди польських середовищ з-поза обох кордонів, приплив сили, яка допомагала загіздитися й відперти від себе конкурента — українців. Мало того, функції запально-польські, які змушена сьогодні сповняти Галичина, виконують широкі кола польської інтелігенції на терені Східної Галичини. І занепад тих функцій на тому терені в нинішніх часах, дав би себе відчутти усьому польському народному функціонуванні. Для того теж весь польський загал завзято борониться проти всього, що могло б надщербити його східно-галицькі інтереси, що має не тільки льокальне значення.

Тим часом і для українців має Галичина подібне значення, хоч більше льокальне (зокрема після 1905 року), ніж для поляків.

З огляду на низький стан національної свідомости східної України, їй вистачає оте первісне елементарне життя, оті російські культурні засоби, якими користується українець в Росії. Галичина, безперечно, не є тим для східної України, чим є вона для поляків Познанщини чи Королівства. Але вона має і для України поважне значення, що стягає для боротьби проти поляків засоби з-за кордону. Ті сили є однак значно слабші від впливових польських сил, що й перехилює вагу в некористь українців, а тим самим загострює польсько - українські взаємини.

Щодо колонізаторської експанзії із заходу на схід, то це відвічне явище і дуже важливе для обох народів. Дякуючи тій експанзії, український елемент розрісся далеко на сході в киргизьких степах: і в селах калмиків, на півдні в татарських оселях і в горах Кавказу. Цей гін на схід дає українцям великі територіяльні здобутки чим і послаблював їхні інтереси на заході. А тому, що польський елемент теж прямує на схід, то українці були жертвою польонізації, через вічне вимішування з поляками.

Від Підляшшя і Холмщини аж до Списького Замагір'я в Мадярищині, маємо пояс польської території, що колись була українською. Ця здобич ані в десятій частині не вирівнює тих втрат, які відчув польський елемент, розтоплюючись в українському морю. Але поминувши давні часи, польська експансія на схід мусить далі тривати. Не для того, щоб поляки хотіли штучно польонізувати Русь, але з тої простої причини, що на сході рідше заселена земля і вона є дешевша, ніж на заході. Наслідком того, польська колонізація Русі мусить розвиватися природньо (хоч би не було ніяких насильств в тому напрямі: парцеляційних банків, ланцутських парцеляційних спілок тощо). Мимо того, що свіжо напливаючі сили, зокрема ті, що поселяються великими гуртами, не рутенізуються так швидко, як давніше через зріст національної свідомости і польських освітніх товариств і, силою факту, антипольської агітації українців, антагонізм польсько-український в тій колонізації знаходить нове заохочення, зокрема сама політична еволюція Австрії причинюється до того.

Австрійська конституція, так як і всі конституції капіталістичних країн, розглядає зокрема інтереси верств економічно найсильніших, отже, спільнота соціально зрізничкована, яка має власну буржуазію і шляхтичів-землевласників, що користають значно більше з конституційних привілеїв, ніж суспільства, які того не мають. Тому то ця сама конституція інакше виглядала у відношенні до німців і словінців, поляків і чехів, італійців і русинів. Та галицькі поляки, мали свої маєтні верстви, які зовсім інакше користувалися з австрійської конституції, ніж польські робітники і селяни на Шлеську, де упривілейовані верстви не були польськими.

Отже галицькі русини, що складалися поголовно із незаможних селян і найбіднішого міщанства, були найбільше уюсліджені, бо з боку австрійської конституції, яка заступала інтереси заможних клас, не мала застосування для русинів. Тому розширення прав русинів залежить від двох чинників: економічного розвитку руської спільноти і демократизації системи цілої Австрії, а також Галичини і Буковини. Збільшення кількості

осіб в маєтньому відношенні, виникання буржуїв серед русинів, дозволить їм користуватися тими привілеями, які гарантує їм дотеперішня конституція. Демократизація цієї останньої, узгоджуючи інтереси щораз ширших верств людности, дозволяє поступово робити вплив і тим кругам суспільства, що дотепер були використовувані у привілейованими верствами.

Здобуття загального голосування при виборах до парламенту (1905) помітно посунуло вперед руську справу в Галичині, поширюючи її суспільне становище, й уможливило руській репрезентації стати впливовим чинником, з яким кожний уряд мусить поважно рахуватися. Отже культурно-політичні вимоги русинів стали актуальними, що й збільшило загострення польсько-русських стосунків.

РОЗДІЛ VІІ

Характер польсько-руського питання. — Стосунки територіально-етнографічні. — Поляки в Східній Галичині. — Відокремлення руської інтелігенції. — Внутрішній розлам серед руської інтелігенції. — Українці і москвофіли. — Зближення польських націоналістів з москвофілами. — Еволюція польських поглядів на руську проблему. — Польська народно-культурна робота у Східній Галичині. — Питання *латинників*. — Економічний антагонізм двох інтелігенцій. — Результати вбивства намісника цесаря А. Потоцького. — Неославізм і його вплив на галицьке москвофільство. — Акція графа Бобринського. — Тріумф *росіян над Ругенчиками*.

Щоб мати ясний образ польсько-руського питання в Галичині, в його сучасному стані, треба познайомитися із статистичними даними. Ці цифри покажуть нам, що розв'язання цієї проблеми має цілий ряд зрозумілих труднощів, яких немає там, де стосунки двох національностей зводяться до суперечок двох сусідючих з собою народів двох сусідніх територій.

Там, де ці народності займають — кожна окремо визначену територію, окреслює народ в самостійну автономну одиницю, отже суперечку з сусідом можна звести як не до мінімальних розмірів, то бодай до такого стану, що є запорука ліквідації проблеми. Так, наприклад, відокремлення південного Тиролю, в сучасній австрійській провінції розв'язало б італійську проблему в Трентині. Те саме можна сказати про словінське питання в Сирії, чи про румунське на Буковині. На жаль, проблема руська в Галичині і польське питання в її східній частині не можна полагодити дорогою територіального поділу поляків і русинів.

Доволі розповсюджений погляд, що Галичина ділиться на східню, чисто руську і на західну — польську, є спертий на слабому знанні національних проблем того терену. Бо от в Західній Галичині на її південних теренах, здовж Карпат, руські поселення тягнуться вузьким, розширеним на сході пасмом, яке зливається з чисто руським тереном у Східній Галичині. Пасмо це сягає далеко в глибину польського народного терену, майже на лінії

Кракова. Є воно рештою руського етнографічного терену, який колись був значно ширший і займав місце, де нині, у скупченій масі живе польська людність середньої і навіть західних теренів Східної Галичини.*

Вже той сам факт вказує, що на протязі століть польський елемент розрісся значно на схід, витісняючи місцеву руську людність і покрив терен польськими більшими чи меншими островами, які подекуди зберегли свою ідентичність дотепер.

Коли йде про Східну Галичину, то на підставі обрахунку населення в році 1900, з 4,813,171 осіб її мешканців, 62.5% уважали себе за русинів, 33.7% за поляків і в решті 3.7 % за німців. В цей спосіб, якщо у Східній Галичині людність переважно руська, то все одно поляки становлять третину людности. Мало того, число поляків Східної Галичини постійно зростає, не тільки абсолютно, але і у відношенні до решти населення, що показують такі цифри:

Рік	Поляків у Сх. Галичині	%
1800	1,076,145	28,1
1890	1,338,899	31,2
1900	1,618,170	33,7

Східна Галичина ділиться на 50 повітів. І лише у восьми з них, поляки не доходять до 15 % населення. В більшій частині повітів вони становлять від 15 до 30 або й більше відсотків населення. У Львові, Львівському, Березівському та Ярославському повітах поляки становлять більшість людности. Треба звернути увагу і на той факт, що повіти із значною меншістю польського населення є розкинені по цілій Східній Галичині і не становлять густого населення. На схід Ярославського повіту, де поляки становлять 65,2 % населення, лежить Яворів-

---

* Назви Східна чи Західна Галичина є чисто конвенційні, отже умовні. Заховалися вони, як історичні пережитки, хоч адміністративний поділ Галичини існував лише в 1854-1860 роках. До існування тих назв причинилася їх практична вигода при різних обрахунках, статистичних зіставленнях тощо.

ський повіт, де є заледве 11,8 % поляків. На схід від Яворівського є Городецький повіт, з 39,7% польської людності. Польський Львів, разом із Львівським повітом, в якому поляки становлять більшість, лежить на самій середині Східної Галичини, а на сході, на кордоні з східним Поділлям маємо Скалатський повіт із 44,8 % польської людності.

Отже бачимо, що польський елемент у Східній Галичині є чисельно доволі сильний. Сила польскости визначається не лише чисельністю, але і суспільним станом, який виказує його політичну вартість. Сила та збиралася і росла на протязі століть. Польський елемент у Східній Галичині є двоякого походження. Він походить передусім від імігрантів із заходу, які зберегли свою національність, далше із місцевих русинів, які польонізувалися, вимішуючись з поляками, що асимілювали не лише русинів, але й інші народи і місцеві і напливні.

Від часу, коли нинішня Галичина увійшла в склад Польщі (XIV стол.) польський вплив стає переважаючий. Королі і можновладці закладають нові міста або відбудовують старі, поселюють в них німецьких колоністів, які з часом спольщувалися, так само, як вірмени і італійці, які тут поселилися. Спольщилася руська шляхта і заможніше міщанство. Ця доля спіткала кожного русина, який підносив голову вище свого народу, віддаючись вищій культурі — польщився. Тільки маси польського селянства, посуваючись на схід, де було ще досить вільної землі, потанали в руському морю, асимілюючись з місцевим населенням.

Упадок Польщі і прилучення Східної Галичини до Австрії, до певної міри загальмувало польонізацію. Політика германізації, яку провадив австрійський уряд від кінця XVIII століття аж до конституційної ери, завдала польонізації відчутного удару. Але в кінці 7-го десятиріччя поляки мають знову політичну перевагу і процес польонізації відновлюється. Прибирає він однак дещо відмінний характер. Польщатся зокрема німці, які були зняряддям австрійської політики. Польщатся жиди і ця асиміляція має зокрема політичний, а не народний характер, бо жиди донедавна подавали себе за німців в

часи германізації, тепер приймали мову польську, а з рубрики *німець*, записуються в рубрику *поляк*, збільшуючи тим самим польськість Східної Галичини на некористь німецького елемента.

Від половини ХІХ століття, то є від часу перших проблесків народного відродження, русини перестають польщитися масово. Поява руської інтелігенції, культурного руху русинів, вплив руської школи, спершу початкової, а далі й середньої, все це стримує майже цілковито процес польонізації. Польщитися дуже убога і відстала людність в містах, де є більше поляків. Руське життя поплило широким руслом, руські політичні, економічні й освітні установи, разом з пресою, становлять такий великий вплив, що польонізуються лише одиниці.

Незважаючи на це, число поляків у Східній Галичині зростає. Постання і розвій нафтового промислу стягнув велике число робітників — поляків. Менша, порівняльно із Західною Галичиною, густота населення і нижчі ціни землі, спричинилися до прибуття поляків-колоністів, парцелюючи великі земельні фільварки, поставали цілі села на руській землі. Та колонізація приборала в останніх часах великі розміри і в цей спосіб у Східній Галичині появилася польське селянство.

В той час, коли населення Сх. Галичини становили селяни, міщани-хлібороби і дуже тонко дрібна верства буржуазії й інтелігенції, поляки у Сх. Галичині належали до всіх верств спільноти. Найсильніші поляки були в містах. У 58 містах з людністю понад 5,000 (за переписом 1900 року) поляки становили 64%, а русини 23.4%. Чим більше було місто, тим сильнішою в нім була польськість, яку репрезентували буржуазія, інтелігенція, бюрократія і робітники. У містах з людністю понад 20,000 поляки становили 72.5%, а русини 13.6%. На фільварковій терені Сх. Галичини, поляки становили 66% людности, а на селах 26% — тобто приблизно один мільйон людей.

Русини заселяють теж частину Західної Галичини, однак ареною польсько-руської народної боротьби є лише в східній частині краю. Західно-галицькі русини живуть в горах, далеко від осередків боротьби, інтеліген-

ція між ними дуже нечисельна, яка не відіграє ніякої ролі навіть під час виборів, бо в кожному повіті русини становлять меншість, тому будемо говорити про польсько - руські відносини лише в Східній Галичині.

Процес відродження українців в Галичині відбувався дорогою українізації інтелігенції, яка піддалася польській культурі, якої мова була польська мова. Поволі, в міру зросту самостійної української культури, інтелігенція ця позбувалася польських внутрішніх впливів. Це відбувалося поступово. Досить довго українська мова, здобувши ґрунт в публічному вжитку, ще не могла витиснути з ужитку польської мови. Жінки і доньки руських патріотів все ще користувалися в публічному житті польською мовою, в той час, коли їх чоловіки, сини і брати розмовляли між собою українською мовою. Навіть нині, старше покоління галицьких русинів, що виросло в польській школі, на польській літературі, легше висловлюється польською ніж українською мовою. Натомість молоде покоління української інтелігенції, якнайповніше відсепарувалося від польськості, хоч, наприклад, знає польську мову не гірше від власної.

Але мова для нього вже не є тим, чим вона була у старшого покоління. Українська мова молодих поколінь, вже не є штучним набутком, як то було за часів Шашкевича, але природним засобом щоденного життя, мовою товариських взаємин, щоденної преси, літератури, науки у великому засягу, середньої і навіть високої школи, суспільного й політичного життя. Українській мові в Галичині бракує лише повного ряду університетських кафедр, щоб вона була такою самою мовою, як мови інших народів.

Однак у відмінності від інших народів, що відроджувалися серед слов'ян, українці, відділяючись від поляків, не уміли запобігти внутрішньому розколу. Частина їх заперечувала право на самостійне народне життя, й уважала бодай теоретично себе за росіян. Правда, все, що існувало в Галичині і в руській спільноті, ставало на народний ґрунт і власне для того постали партії народовців і радикалів чи соціал-демократів. Правда, що впертою боротьбою українці (як останньо називають се

бе противники москвофілів) здобули від поляків цілий ряд становищ народного характеру, як: руська школа, початкова й середня, які в цей спосіб могли впливати на підростаючу молодь з українськими гаслами, створили сильну пресу, ряд наукових і економічних товариств, зайняли кращі становища призначені для русинів і виперли москвофілів з сейму і з парламенту. І не досить того, будучи противниками руської мови, москвофіли мусіли підтримувати вимоги народовців, щоб ширилася українська мова в школах, в суді, в урядах і не могли москвофіли завести російської мови в шко. і й урядах, бо мова ця не була признагана в ніяком районі, уважалася урядово *лидесібліх* в усіх краях Австрії. Дивлячись на справу зовсім практично, галицькі москвофіли зовсім не знали російської мови, вона була для них такою самою чужою мовою, як для народовців.

Однак група москвофілів не зникла. Позбавлена можливостей відігравання якоїсь поважної політичної ролі, вона виживалася цілі десятиліття, плятонічно зідхаючи до Росії з мріями про те, що росіяни займуть Галичину своїми військами. Старе покоління москвофілів вимирало, а серед її молоді можна завважити зворот від москвофільства до теоретичного русофільства, до русифікації. Постає так зване *молоде москвофільство*. З'являються русини, які зривають з руською (українською) мовою, навчаються російської мови, пишуть нею і розмовляють, ширять російську літературу й домагаються, щоб завести її в школах Галичини, як викладової мови.

Молоде москвофільство поволі здобуває поважне значення в москвофільській партії. Воно здобуває такі досягнення, про які старі москвофіли навіть не мріяли. І здобуває їх внаслідок зближення з польськими націоналістами, такими самими ворогами руського народного руху, що назвав себе українським.

Щоб зрозуміти такий неочікуваний факт, як зближення польських націоналістів з москвофілами, треба запізнатися з цілою еволюцією відношення гольських політичних партій до русинів і їхнього народного руху.

Відношення польської спільноти до русинів мінялося в залежності від політичного розвитку русинів. Пер

ша спроба горстки руської інтелігенції відділитися від загально-польського табору, була сприйнята поляками, як сепаратистичні махінації, скеровані проти поляків. І не мало енергії витрачено на те, щоб доказати, що ніякої руської національності не існує, що руська мова є звичайним діалектом польської мови і що руська мова не заслуговує на самостійний розвиток і т. д. *Нема Руси — є лише Польща і Москва*. То фраза одного з послів на Львівському сеймі і вола була довго гаслом великої частини польської спільноти в Галичині, коли заходила мова про русинів.

Реакційна роля руської інтелігенції в положенні ХІХ стол. була та, що ця інтелігенція виявилася тупим знаряддям в руках контрреволюційного уряду і викопала глибокий рів між поляками і русинами. Ненависть до *Тирольців сходу* огорнула цілий польський табір, до якого прилучилися і деякі русини. З тих часів походить незабутня легенда, що нібито русинів чи пак українців винайшов губернатор Галичини граф Стадіон.

З бігом часу поляки муіли погодитися з існуванням руського *сепаратизму*, зокрема годі, коли він перестав видаватися небезпечним, бо уряд Австрії перестав висувати русинів на перший плян, щоб ними страхати поляків. Від 1867 року господарями Галичини стають поляки, чи виразніше — керівники польської консервативної партії, яка скоро справляється з руськими політиками.

Хоч руський політичний рух отримав поважний удар, однак не дав себе знищити, чи бодай зупинити свій ріст. Культурні сили руської спільноти ростуть, інтелігенція чисельно зростає, народна свідомість кріпне, щораз сильніше лунає голос протесту проти утиску. І в польській спільноті, яка вже погодилася з існуванням руського руху і його культурної відмінності, починає появлятися потреба в той чи інший спосіб знайти якесь співжиття з русинами, створити умови, в яких було б можливе мирне життя двох споріднених народів.

Навіть консерватисти розуміють, що сама сила-гвалт не вистачає, і що треба зробити якісь поступки одній із двох існуючих руських партій. Про угоду з москвофілами ніхто не думав. Їхні політичні тенденції ставили їх

у ряд найзавзятіших ворогів польської справи. Москвофілів ненавиділи усі польські партії в однаковій мірі, і якщо були думки про якісь пакти з русинами, то всі знали, що йдеться про народовців.

Наближення з народовцями було симпатичне для польських демократів, з огляду на ширшу народну політику, що виходила поза межі Галичини. Крім того польські демократичні групи дивилися на руських народовців, як на своїх природних союзників в боротьбі проти переваги консерватистів, які так само трактували польський опозиційний рух, як і русинів. З обох причин, польські демократи підтримували вимоги русинів в ділянці поширення їх мови в шкільництві, в суді і в уряді, а в часі виборів ішли рука в руку з русинами.

Тим часом консерватисти пробують періодично заключувати угоду з партією народовою (в рр. 1869, 1881-1888, врешті 1890). Висліди їх намагань були однак зовсім незначні. Частинні уступки не вдоволяли русинів і в часі найближчих виборів консерватисти почали вдаватися до терору, що ще більше розлютило руську спільноту, а також ще більше поглиблювало протест між поляками і русинами. Руські політики користали із часткових уступків (закладання нових руських гімназій, поширення руської мови в судівництві і в школах, творення нових університетських катедр), зміцнювали свої позиції і з новим запалом вели завзяту боротьбу.

До недавнього часу польсько-руський конфлікт в Галичині мав характер боротьби руської інтелігенції, яка мала попертя селянства, проти польської консервативної партії, яка пригноблювала цілий край. В цій боротьбі русинів підтримували неодноразово польські демократи і народовці. В цей спосіб народна боротьба русинів набирала характеру боротьби суспільно-політичної проти февдальної олігархії, яка захопила владу в свої руки й володіла над всією людністю Галичини, без різниці національностей.

Відколи появилися на обрії польські націоналісти, народні демократи, ситуація змінилася zasadничо. Боронячи свої привілеї від поступків народних мас, польські консерватисти легко рибали деякі полегші чис-

то народного характеру. Вони воліли дати русинам нову гімназію, ніж запровадити зміни в загальному голо-судванні. Легше погоджуватися на гарантію для русинів в мовних правах в судівництві, ніж зробити мінімальний поступ в ділянці рільничих стосунків. Народні демократи ставили справу зовсім інакше.

Для них великою святістю був *стан посідання* поляків у Східній Галичині. В противазі до консерватистів - землевласників, народні демократи, спираючись на професійній інтелігенції і бюрократії, виступали ворожо проти будь-яких поступків населенню, не маючи нічого проти реформ суспільних чи політичних, якщо вони нічим не шкодять польському *станові посідання* на руській території.

Тактика народних демократів була пристосована до тієї фази розвитку польсько-руської проблеми, в якій вона знайшлася на початку біжучого століття. Народні демократи спритно скористали із усіх антагонізмів, які проявилися на поверхні польсько-руських стосунків у Східній Галичині. Не забули вони про ні одну групу польського населення, а зокрема звернули увагу на мільйонову масу польського селянства, яким дотепер ніхто не цікавився.

Польських землевласників, очевидно, не обходили інтереси польських селян. Щойно із появою народних демократів постає проблема культурної праці серед польського селянства Сх. Галичини. *Товариство народної школи* постає і остається в руках Н. Д. й розпочинається гарячкова праця, ціллю якої було закладання польських шкіл, читалень, бібліотек по польських селах Східної Галичини, зданих, як здавалося, на денационалізацію в руському морю. Користуючись великим селянським страйком, що вибух у 1902 на Русі, народні демократи змушують великих землевласників взяти участь в роботі серед селян. Ті дають гроші, за які націоналістичні агітатори пожвавлюють культурну працю, ширять велике число протируської літератури і самі акліматизуються в польських селах на Русі, які дотепер стояли збоку від усякого польського народного життя.

Поволенки Східна Галичина вкрилася мережею польських товариств і освітніх установ, народно-демократичного зразка, вплив яких поширювався не тільки на давніх поселенців із заходу, що були вже майже асимільовані з русинами, через довге перебування серед них, але і на майже повністю асимільованих з русинами місцевих так званих *латинників*.

Проблема *латинників* і їх національної приналежності відіграє чимраз більшу роль у відношеннях поляків до русинів, тому хочемо віддати належну увагу. Візьмім якесь одне польське село *латинників* у Східній Галичині, яке кілька соток років тому було заложене прихідцями із заходу, що створили маленький острівець в руському океані. Живучи серед русинів, вони поволі зливалися з руським населенням, втрачаючи свої польські прикмети, зокрема мову. Отже тільки латинський обряд різнив їх від сусідів-русинів. Ставши русинами мовно, польські поселенці осталися *латинниками* — і то була єдина нитка, яка їх ще в'язала з поляками.

І хоч та нитка, помимо її поверхової слабости, здавалася слабенька, проте вона відіграла чи не рішачу роль в народній справі. *Латинники* зокрема відчували, що мимо спільної мови, вони не є справжніми русинами і власті не вважають їх за правдивих русинів, бо вони римо-католики.

Так довго, як націоналістична свідомість, як поляків, так і русинів, стояла на низькому рівні, до того часу польська і руська агітації не прибирали поважніших розмірів, *латинники* жили поряд з уніятами й не думали про якусь боротьбу. Але оце прийшов період посиленої народної боротьби між руськими і польськими партіями і селянські маси починають відігравати у них визначну роль й тим самим питання *латинників* загострюється.

Відношення селян-русинів, свідомих членів руських партій до *латинників* дещо змінюється. Руські партії вимагають, щоб *латинники* свідомо получилися з руським табором, а що латинський обряд на підставі закоренілої традиції стоїть на перешкоді, тому домагання русинів є безуспішні: *латинник* починає приходи-

ти до свідомости, що він замітно різниться від сусідів-русинів. Правдоподібно той прихід свідомости зник би зовсім, якби не з'явився польський ендек (народний демократ) агітатор, не раз в ролі учителя, урядника чи священника, які розяснили *латинникам*, що вони є насправді поляками, які забули рідну мову, що вони повинні вернутися до свого народу, служити польській народній справі, боронитися перед *захланністю* русинів тощо.

Спершу, очевидно, та агітація не приносила ніякої користі, але польські агітатори відкривають свій багатий арсенал, який уміло використовують. Досить було в селі *латинників* знайти кілька осіб, у яких вдалося розпалити іскру польської народної свідомости. В такому селі поставала читальня, де поруч популярних брошур з'являється видавана ендеками *Ойчизна* (Батьківщина). В читальні виголошуються доповіді з історії Польщі й заклики до латинників, щоб перестали користуватись руською мовою, щоб навчали дітей польської мови тощо. Не малу ролю відігравали прогульки до Кракова, до Кальварії, тому що під час таких прогульок утривалися народно-польські почуття латинників.

Поскільки всепольська агітація відвоювала деякий ґрунт в селі латинників, зразу погіршуються стосунки між ними й русинами, які ведуть контрагітацію. Донедавні мирні стосунки селян, які різнилися лише релігією, перероджується в антагонізм двох національностей, який роздмухують агітатори з обох боків. З моментом, коли село латинників отримує польську школу, заложену Товариством Народної Школи чи сільською управою-гміною, польськість латинників входить на дорогу нормальної еволюції, молоде покоління відзискує знання рідної мови, пізнає мову, яку втратили їхні предки. Не вдоволяючись лише ростом національної свідомости серед поляків у Східній Галичині, народні демократи звернули увагу на витворення протирусського настрою серед польської інтелігенції. Це їм удалося без великого зусилля.

Идеться про те, що мовні здобутки русинів почасти відбулися коштом втрати праці і заробітків польської інтелігенції. Давніше, коли польська мова була панів-

ною в урядах і судівництві Сх. Галичини, руська мова була лише толерована, польська інтелігенція не боялася русинів — конкурентів. В міру поширення руської мови, поставали можливості заробітку для руської інтелігенції. І польські ендеки вказують полякам, що оце нова руська гімназія — це джерело зла, це небезпека, що витисне поляка з роботи, а далі і втрати робіт в урядах, в судах, в адміністрації.

Серед польської інтелігенції постає ворожий погляд на існування руських гімназій, чуються протести проти закладання нових, як і протести проти заложення руського університету. Дорогою роздмухування ворожих почувань проти русинів народним демократам удалося опанувати всі ділянки польського життя, яке становило для поляків певну загрозу. Утриваливши оперативну підставу серед інтелігенції, ендеки могли витворювати поважний вплив на публічну опінію, тимбільше, що розпоряджали пресою, з дуже популярною газетою *Польським словом* на чолі. Преса ця повела сильну протирусську пропаганду, не персбираючи в засобах, тимбільше, що руські націоналістичні газети *Гайдамаки* і *Діло* відплачувалися тим самим.

Давніше, боротьба русинів проти польської переваги мала характер боротьби проти політики насильства польських консерватистів, які не задовольали всіх противників не зважаючи на національність. Виступаючи проти польських консерватистів, руські політики мали за собою теж польську опозицію, зокрема людовців. Одначе в останніх роках становище руських народних партій змінилося засадничо, прибираючи вороже ставлення до всіх поляків не зважаючи на партії. Руські націоналістичні газети вивідають війну полякам, не скриваючи бажання викинути їх усіх за *Сян* (виступи Будзиновських, Петрицьких, Цеглинських тощо). Пристрасті розгоряються і на ґрунті двох фанатичних націоналізмів показуються такі погані прояви, як погром у Львівському університеті, що його зробили руські студенти.

Такі випадки змушують і польських демократів, засліплених націоналістичною односторонністю, трактувати щораз холодніше слухні вимоги русинів. Давня сві-

домість інтересів опозиції, без різниці національності, зникає. Натомість бачимо, що протируський настрої опановує навіть людовців, керівник яких, посол Стаїнський, заявив в парламенті, що, коли йдеться про добро польських народних інтересів у Східній Галичині, то людова фракція солідаризується зі всіма польськими партіями. При виборах до парламенту в Галичині у 1907 р. народно-руські кандидатури були поборювані бльоком усіх польських партій, з винятком, очевидно, соціалістів.

Така ситуація у великій мірі причинилася до впливів партії народних демократів, які проповідують боротьбу з русинами *на ножі*. Під їхнім впливом великі польські землевласники парцелюють свої маєтки і продають тільки полякам, явно підкреслюючи, що русини не можуть купити тієї землі. Ті самі землевласники спроваджують робітників із Західної Галичини, будують костьоли і римо-католицькі каплиці для латинників, які загражені переходом на унію, тобто до греко - католиків. *Ніяких поступків для українців* було гаслом ендеків.

Попрі це гасло, з'явилося і друге, до висунення якого народні демократи відважилися лише тоді, коли впевнилися у своїх вигідних позиціях, таке було воно відмінне від дотеперішньої політики поляків супроти русинів. Народні демократи прийшли до висновку, що у боротьбі проти руського народного руху, партія москвофілів може стати дуже надійним союзником польських націоналістів. Чейже боротьба *українців* за поширення прав руської мови є так само антипатична для москвофілів, як і для польських націоналістів.

Установлення руської мови в суспільному житті і політичних обставинах в Галичині є для москвофільських противників *українців* очевидне зло. Це відсуває можливість заведення російської мови в Галичині. Отже для них, чи пак для молодих москвофілів вигідне є все, що може шкодити народним стремлінням українців, тому що їм здається, що на випадок придучення Галичини до Росії, буде легше дати собі раду з поляками, ніж з українцями, які мали б союзника серед земляків в підросійській Україні.

А щодо народних демократів, то вони розуміли, що так довго, як Галичина належить до Австрії, то москвофільство є зовсім нешкідливе для поляків. Їх неприродність є очевидна і тому домагання москвофілів, якщо для когось шкідливі, то лише для русинів. Реально дивлячись на це зближення з москвофілами, проклямоване польськими шовіністами, не спиралося на щирому бажанні дати тому відламові русинів якісь поступки в народному інтересі. Народні демократи розглядаючись в польсько-руських стосунках зрозуміли, що розвиток самостійної української культури і зріст української інтелігенції з народними переконаннями, буде робити виломи у польському стані *посідання*, та прийшли до висновку, що з рації польського націоналізму, москвофільство є рухом дуже симпатичним. *Польське слово* з 9 вересня 1903 (Число 420) так висловилося в цій справі:

Беручи справу реально, москвофільський рух в Галичині є для нас менше небезпечний, ніж розперзане гайдамацтво т. зв. народовців. Москвофілам не потребуємо давати ніяких народних концесій, що звужували б наш стан посідання, — ні руських гімназій, ні університетських катедр. Врешті москвофільство, до якого належать найкультурніші верстви серед русинів, руські консерватисти, з огляду на свій особистий інтерес і характер своїх симпатій, не можуть провадити агітаційної гайдамацької політики, підбурюючи варварські інстинкти народу, те, що роблять руські народовці.

Для народної демократії важливим є те, щоб москвофільство могло шкодити народному розвиткові Русі. Зрозуміли це і самі москвофіли, але їм не йшлося лише про конкретні уступки щодо російської мови, а радше про загальмування впливів політичних конкурентів, тому угода з польськими націоналістами була радо прийнята. Москвофільська преса змінює тон щодо поляків, зовсім закинувши протипольські випадки. Натомість у боротьбі проти *українців* наближується до преси народних демократів. В *Галичанині* появляються статті, які засуджують появу руських гімназій, як вогнищ розпусти, атеїзму і всякого *вільнодумства*. Українська культура стає напастована з двох боків. Кожен шовіністичний ви-

брик руської молоді дає москвофільській пресі гуртовий аргумент, що всі акції українців є дикі, варварські тощо. Все це, очевидно, передруковує польська націоналістична преса. Москвофіли дуже спритно використали для боротьби проти українців мотив *слов'янської солідарності*, зовсім забутої галицькими українцями, для яких германізація не становила ніякої небезпеки й чужою для них була проблема західних слов'ян, які боролися проти германської навали.

Руські націоналісти, уважаючи поляків за найбільших своїх ворогів, шукають зближення із всенімцями у віденському парламентаві й посуваються навіть так далеко, що відверто схвалюють протипольські заарядження пруського уряду. Це очевидно викликає обурення всіх польських партій, навіть соціалістів, які нормально підтримували всі вимоги русинів. І оце остендаційно москвофіли демонструють свою *слов'янську солідарність* з поляками, заініціювавши протипруску демонстрацію в рад держави. Треба ще додати, що гасло крайніх руських націоналістів *геть за Сян з поляками* було засуджене москвофілами, як вияв шовінізму, бо ж поляки в Східній Галичині є такими самими автохтонами, як русини. Зближення москвофілів з поляками довго не переходило межі політичних деклярацій. Щойно при передостанніх виборах до парламентаві, які закінчилися великою перемогою українців над москвофілами, входить воно на шляхи реальної політики.

Загальне голосування було для українських партій в Галичині, так само, як і для всіх груп, що спиралися на народі, політичною здобиччю. То теж, помимо протируської коаліції всіх польських партій (крім соціалістичної), помимо надужиття і виборчого обманства, українці перемогли на всіх фронтах, здобуваючи 376 голосів і 22 мандати, тоді, коли москвофіли здобули лише 5 мандатів. В той спосіб перша проба застосування прямих виборів показала, як на долоні, велику перевагу українського напрямку серед руської спільноти.

Не було це на руку польським націоналістам, тому що руський клуб у віденському парламентаві здобував, дякуючи своїй чисельності, змогу впливати на розвиток

державної політики монархії, а входячи в порозуміння з урядом, отримував народні концесії проти волі *Польського Косла*. Вже перші парламентарні дебати показали, що українські націоналісти будуть виступати з великою заїлістю проти поляків. Треба було шукати якихось союзників серед руських парламентаристів. Таких можна було знайти лише серед москвофілів, які створили окрему російську фракцію і їх можна було використати проти українців.

Розпочалися темні уклади, що закінчилися формальною угодою москвофільської партії з намісником графом Андрієм Потоцьким. На підставі тієї угоди, москвофільські кандидати до Львівського сейму отримали підтримку уряду. Традиційні надужеття й обман під час виборів, були застосовані тепер до українських кандидатів і в результаті до сейму поруч 1 і українців (8 народних демократів і 3 радикали), увійшло майже скільки ж, бо 10 москвофілів. Те, що було неможливе на полі загального голосування, стало можливим, через старий виборчий закон. Москвофіли тріумфували, а українці, бачучи явний обман, були потрясені докраю. Зміст українських газет ще загострюється, протипольська ненависть тріумфує...

На тому ґрунті зродився атентат, який не був очікуваний у тому польсько-українському конфлікті. Намісник Галичини, представник цісаря, граф Андрій Потоцький, поляк, паде жертвою конфлікту, вбитий студентом третього року Львівського університету, Мирославом Січинським.*

Починаючи з *Діла*, а кінчаючи на соціально-демократичному тижневику *Земля і воля*, вся українська преса не знайшла слова осуду того терористичного акту. З другого боку, вся польська преса засудила його односторонньо. Користуючись обуренням, яке викликало вбивство на все польське населення, народозці демократи організували щось в роді погрому русинів, що оказалось в акції биття вікон в українських установах і крамницях.

---

* У В-ві *Книга* вийшла минулого року (1987) цікава книжка Богдана Пололянка п. н.: *Фантастична втеча Мирослава Січинського*.

Одночасно газета *Слово Польське* почала збирати датки на живий пам'ятник для графа Потоцького, закликаючи творити польські бурси для дітей селян і робітників ім. А. Потоцького. В короткому часі зібрано на ту ціль понад 30.000 корон.

Москвофіли теж не занедбали використати смерть Потоцького для затіснення союзу з польськими націоналістами. Москвофільська молодь взяла активну участь у зорганізованому ендеками погромі українських установ у Львові. А газета *Галичанин* писала: *Загальна оцінка характеризує гр. Потоцького, як шляхетну людину під кожним оглядом. Як політичний діяч, який дістав у спадку від свого попередника проблему, сповняв свої обов'язки без закиду, щодо руських партій був об'єктивний. І то було джерелом ненависти до нього з боку українців. На своєму відповідальному становищі впав, як вояк, геройською смертю, як невинна жертва своїх обов'язків. Як і давніше, так і тепер кладемо наголос на наші вимоги категорично, щоб ніколи не уважано нас під ніяким оглядом з групою українською. Визнавцями ідеї, в ім'я якої зроблено жорстоке вбивство, вважаємо не лише за чужих для російського народу, але і за відвертих найнебезпечніших ворогів.*

Смерть А. Потоцького і тактика польських націоналістів уможливила координацію польських і руських сил, ворожих українцям. Координація ця виступила найяскравіше на полі т. зв. *неославізму*. Польські неославісти — Дмовський, Балицький іт.п. братаються на празькому з'їзді з представниками москвофільської партії, урочисто признають право росіянству на вільний розвиток на галицькому ґрунті і в цей спосіб, нібито в імени *усієї спільноти*, перекреслюють дотеперішню польську політику, яка висловлювалася за ріст українського елементу проти москвофільства. Неославізм поглибив ще більше пропасть, яка ділила поляків і українців, одночасно викликаючи на галицькому ґрунті події, які для польських неославістів були напевно несподівані.

Ото беручи участь в празькому з'їзді представник російського націоналізму гр. Бобринський відвідує Галичину в поворотній дорозі додому, де знайомиться з

обом напрямками москвофільської роботи в Галичині і постановляє підтримувати той з них, який не буде ховати своїх політичних аспірацій, ставати на чисто російському ґрунті. Гр. Бобринський повернувшись з Галичини ініціює широку акцію, яка має на меті перемогу росіян, кермованих в Галичині Дудикевичем, над *ругенцями* з табору *Галичанина*. Нагло, якби від удару руки чорнокнижника на галицькому ґрунті виріс рұх, дотепер найслабший, найнепоказніший. Коли антиукраїнська акція польських народних демократів і галицьких властей спричинювалася до розвитку найбільше поміркованого гурту москвофілів, то після празького з'їзду і акції графа Бобринського висуваються наверх зовсім відмінні елементи. Група *росіян* росте дуже швидко. У Львові починає виходити щоденник *Прикарпатська Русь*, російською мовою, в староруських осередках *росіяни* підносять голову, а їхній головний провідник Дудикевич воює проти старих *ругенців*, не перебираючи в засобах, бо вони не підтримують відкрито російського курсу. Вибір Дудикевича на президента *Общества ім. Качковського*, — найбільшої староруської організації, був ознакою тріумфу російського курсу. Закиди кримінальної прикмети, які вживали старорусини в боротьбі проти Дудикевича, довели вправді до розбиття російського клубу у львівському сенаті, однак більшість таки станула на боці Дудикевича. *Російський* напрямок переміг і довів до формального розколу в москвофільському таборі на дві партії — помірковану Давидяка і Короля (орган *Галичанин*) і радикально-російську.

Та остання, що розпоряджала солідними фондами, перевела енергично спеціальну акцію. Вона звернула окрему увагу на гімназійну молодь, для якої спроваджувано з Росії виховників, що в бурсах сповнювали своє завдання. Для протидії українським установам Дудикевичі творять багато організацій по селах і містечках, — організацій економічних, освітніх і рұханкових. Зайнялися теж селянами, ведучи серед них лекції павчання російської мови, організуючи прогульки до Почаєва, Києва і інших осередків російських організацій. Чисельні *галицько-російські* об'єднання закладані в Росії з іні-

ціятиви гр. Бобринського приходять тому рухові з великою поміччю... Наглий зріст *російського* руху, потягнув за собою подвійні наслідки. Відхід поміркованих середовищ руського москвофільства від крайніх елементів, уможливило їм наблизитися до польського табору урядово-консервативного. Розпочата Дудикевичем інтенсивна проросійська робота запалила боротьбу в руській спільноті і кинула українців в стан ненависти до поляків, як тих, що підтримували Дудикевичеве москвофільство.

РОЗДІЛ IX

Україна під Росією на схилі XIX і на початку XX століття. — Видавничий рух. — Зрушення в 1904 - 1905 роках. — Українська періодична преса. — Наукова діяльність в українській мові. — Справа українських кафедр. — Народне шкільництво і українська мова. — Українські підручники. — *Просвіти*. — Книжкова продукція. — Студентські Громади. — Українська інтелігенція.

Кінець XIX і початок XX стол. позначилися в підросійській Україні поважним розвитком українського культурного руху. Вправді заборона 1876 року не була знесена, але не так строго вже її дотримувалися. Щораз більший зріст українського руху в Галичині, промював і поза кордон. І там ширилася українська народна свідомість, хоч у значно меншому об'ємі і в менших осередках. Будь-що-будь множаться групки української інтелігенції, яка пошваблює літературно-видавничу дію. Книжкова продукція росте досить поступово, бо цензура починає трактувати українські рукописи значно лагідніше. Творяться осередки українського видавничого руху в Петербурзі, Чернігові й Києві. В 1896 році у столиці Росії постало *Благотворительное общество для издания дешевых и общеролезных книг*, яке взялося видавати книжки і брошури в українській мові призначені для народу. Це товариство випустило кільканадцять популярно-наукових праць з природи, рільництва, медицини, історії тощо, очевидно, в белетристичній формі. В Україні аналогічну працю розвинув Борис Грінченко, один із найбільше жертвенних й ідейних працівників на українській ниві, — поет, драматург, популяризатор і визначний публіцист, етнограф. Дякуючи його акції появився цілий ряд цінних видань для народу. В Києві студенти-українці закладають видавничі об'єднання *Вік*, що оголошує кількатомні випуски української літератури в соту річницю її відродження.

Сильно відновило річницю відзначення сотої річниці появи *Енеїди* Котляревського святкування, яке прибрало характер поважної народної маніфестації. Ще більшою урочистістю України стало відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві (1903), де взяли участь і

українці з Галичини. Саме на цей час припадає творення перших українських гуртків політичного характеру (про це на іншому місці цієї книжки). Українська красна література видає поза відомими уже поетами і письменниками і кількох непересічної міри письменників, як от Михайло Коцюбинський, автор ряду прекрасних белетристичних творів, як Володимир Винниченко, письменник і драматург з великою силою талану й світлої думки, парадоксальний шукач нових етичних вартостей, як знаменитий поет Олесь (псевдонім Олександра Кандиби, * 1878 —). Рoste ряд українських публіцистів і критиків й чимраз більше праць виходять з-під пера письменників українців в Росії.

Велике зрушення, яке запанувало в Росії під впливом революції 1904-1905 рр, сталося теж і в Україні, інтелігенція якої завжди жила спільним життям з інтелігенцією решти Росії. Під кінець 1905 року паде ряд заборон, які зв'язували українське слово. Світить однак надія, яка бачить українське слово в рожевих кольорах, бо воно збивається майже на таку висоту, на якій воно є у Східній Галичині. Але надії ці скоро тріснули, як мильна булька. Те, що 1906 р. видавалося вже зовсім близьким, відсунулося в далеке майбутнє й мало що осталося з попередніх досягнень. Кінець 1905 року став для українців широкою ареною, на якій могли взятися за різносторонню працю, щоб заповнити ці прогалини, які в культурному житті поробили постійні заборони.

Як вже знаємо, українці в російській державі не мали періодичної преси. Не мали вони властиво, ніколи, бо ж петербурзька *Основа* тільки частинно виходила в українській мові, а *Київська Старина* могла друкувати українською мовою лише белетристику. Галицькі видання, такі як *Правда* чи *Зоря* мали в Росії недовгий дозвіл. Заходи в Головному заряді преси, щоб дістати дозвіл на видавання українських газет росли чисельністю з року на рік, але ніяких успіхів вони не мали. Новорічпники, про які ми вже згадували, не могли заступити періодичної преси навіть у малій мірі. То ж, коли нарешті стало можливим видавання газет, вони почали виходити за часто.

Перша українська газета постала в Лубнах (Полтавська область). Був то народний щоденник *Хлібороб*, який людиність сприйняла з ентузіазмом. Бурхливі випадки в кінці 1905 року змели з виду *Хлібороба*, а зате в усіх закутках не лише України, але й решти Російської монархії постають газети — в Києві, Полтаві, Єкатеринославі, Харкові, Могилеві над Дністром і навіть у Петербурзі і в Москві. Постають щоденники, тижневики і місячники, газети ілюстровані і гумористичні, видання для люду і для інтелігенції.

Скоро, однак, виявилося, що сили міряно на виріст і значна частина тієї преси зникла. Деяка частина українських видань перестала виходити, бо такі були розпорядження властей, але, частина, як то популярно говориться — померла смертю природною, через брак підтримки серед населення. Українці мають єдиний щоденник — київську *Раду*, орган демократичний, досить уміло редагований. Він заспокоює потреби простолюда і інтелігенції. Попри *Раду*, найбільше поширений є тижневик *Рідний Край* — ілюстрований, ведений відомою письменницею Оленою Пчілкою — в дусі українського націоналізму, який виступає яскравіше ніж *Рада*, зокрема у стосунку до жидів. При *Рідному Краю* виходить місячний додаток призначений для дітей і молоді *Молода Україна*. *Рідний Край*, ще більше ніж *Рада* має опінію газети народної.

Зокрема для люду призначена є газета *Засів* (перед тим *Село*), що заступає лінію *Ради*. А в Могилеві над Дністром виходить народна газетка *Світова Зірниця*, яку видає польська шляхта. Два журнали займаються літературою й суспільним життям. Один з них — *Літературно-науковий вісник* є поважним місячником, ведений на взір російських товстих журналів. Виходить в Києві щойно від кількох років, хоч десяток років перед тим він виходив у Львові. Редагує його проф. М. Грушевський, що зумів об'єднати коло себе авторів з обох боків кордону, хоч це не завжди йому вдається. Другим подібного роду виданням є *Українська хата*, призначена для ширших осередків й дає місце молодим авторам. Крім згаданих є ще один двотижневик, який виходить в Єка-

теринославі *Дніпрові хвилі*. Українці мають дві фахові газети. Одна з них, це *Світло*, присвячена справам освіти і виховання, а друга, це *Рілля* — присвячена хліборобству, бджільництву і садівництву. Треба сказати, що кілька газет виходять в Україні російською мовою, й містять лише окремі статті українською мовою. Робить це *Газета Гадяцького земства*, *Тавричанин* в Сімферополі на Криму, *Хлібороб* в Харкові, кооперативна газета *Наше дело* в Києві іт.д. Цілковитою новістю в Україні є наукова діяльність українською мовою. До 1906 року, наукові праці українців, якщо не виходили в Галичині, були друковані російською мовою. Щойно в 1906 група українських учених з ініціативи проф. М. Грушевського, взялася за організування і в Україні чогось на зразок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. І весною наступного року влада затвердила статут *Українського Наукового Товариства*.

Це Товариство поділилося на три секції: історичну, філологічну і математично-природничу. Перша мала займатися історією, археологією, етнологією, історією права і мистецтва; друга — мовою, історією літератури і народною творчістю; третя — математичними науками, природничими і медичними. При секціях організовано наукові комісії. Наукова діяльність У. Н. Т-ва велася окремими засіданнями в публічних рефератах і, зокрема, у його виданнях. Газету *Київська старина* через зміни обставин зліквідовано. Закрито також після кількох чисел газету *Україна*, яка мала заступати *Київську старину* і приступлено до видавання *Записок Українського Наукового Товариства*. Це було видання, на взір подібних видань інших наукових установ. Вісім томів, які дотепер видано, складаються з праць визначних українських науковців з ділянки історії, літератури, фольклору й українського мовознавства. В *Записках* є теж наукові праці, що не мають відношення до України.

В Українському Науковому Товаристві досягнуто тривалої підстави для наукового життя українською мовою. Але зовсім не вдалися спроби чи намагання увести українську мову в університетах. Політичне пожвавлення, яке панувало в 1905-6 рр., висунуло на порядок

дня справу українських кафедр в університетах Києва, Харкова і Одеси. А ініціативу в напрямі практичного здійснення того пляну взяли на себе студенти-українці з Одеському університеті. Таку вимогу включено у списку вимог до університетської ради, яка погодилася, щоб в університетах створено кафедри української мови, історії, літератури, подій і географії України, при чому викладава мова мала залежати від національності слухачів-студентів. В Харкові справою українських кафедр зайнявся відділ історично-філологічний, але ніяких реальних рішень не зроблено. В Київському університеті, українці провадили акцію разом із студентами-поляками, але власне в тому університеті зустрілися з найбільш ворожим спротивом. Кінцево, вся справа українських кафедр, зійшла з порядку дня разом з іншими актуальними справами того часу, при кінці 1905 року. Спроби вести виклади українською мовою, роблені окремими професорами (в Одесі — А. Грушевський, а в Харкові М. Сумцов) не дали успіхів, бо адміністрація університетів до того не допустила.

Взагалі запровадження української мови у високому, середньому й початковому шкільництві, показалося зовсім нереальним. Подекуди в роках 1905-6 почали уводити українську мову до початкових шкіл, поставали навіть виключно українські школи, в деяких середних школах заведено лекції української мови й літератури, навіть частина духовенства на Поділлі погодилася на лекції української мови, але з часом все це було недозволене, бо навіть третя Дума в Петербурзі рішила, що українці, так як і білоруси є росіянами і шкільна наука для них має вестися російською мовою.

Змаг за те, щоб українській мові запевнити належне місце в школі, ніколи не завмер в масах, тому інтелігенція готувала поволі ґрунт для розвитку шкільництва. Зокрема йшлося про приготування підручників з літератури, яких в російській державі зовсім не було. Постає спеціальна видавничка спілка *Український учитель*, яка видала ряд елементарних підручників, потрібних народній школі й пустила їх між народ.

Рівночасно росте число популярних видавництв, що дбають про розвиток освіти в позашкільному віці. Ці видавництва мусять прибирати белетристичний зміст публікацій, а що зайшла потреба закладати не виключно видавничі, то постають т. зв. *Просвіти* (творені на взір аналогічних галицьких товариств) в Києві, Одесі, на Поділлі, в Миколаєві, Чернігові й інших осередках українського народного життя. Деякі з них стали в роді українських клубів, організуючи доповіді, вечірки, урочисті обходи, аматорські вистави тощо. Найвище становище зайняла київська *Просвіта* (вже закрита). Видала вона ряд популярних брошур. Дякуючи *Просвітам* поставали в багатьох місцях читальні, зріс попит на українську книжку в селі, росла національна свідомість мас. Поступово звужувано діяльність *Просвіт*, закладання нових не дозволялося.

Поруч *Просвіт*, важливу роль відігравали українські клуби, які існували в Києві, Одесі, Петербурзі, Харбіні. Через їх характерний стан, вони часто сповняли важливіші завдання від *Просвіт*. Зокрема два з тих клубів — київський і петербурзький, стали важливими осередками українського народного життя.

Від 1905 року почавши, українська видавнича продукція значно зросла. Коли давніше в різних осередках України появлялося кілька брошур річно, то вже в 1907 році та цифра виросла і доходила до 200-250, з накладом 500-600 тисяч примірників. Постав цілий ряд спілок і видавничих фірм, що вже видавали книжки за певним пляном: *Час*, *Лан*, *Ранок*, *Промінь*, *Рідна Хата*, *Будучина*, *Шлях* і т. д. Видавнича продукція українців займає 8-ме місце в російській державі. Їх випереджують під тим оглядом росіяни, поляки, німці, жида, латвійці, естонці і татари. Українці випереджують вірменів, литовців і грузинів. Виходять комплетні видання творів класиків української літератури — Шевченка, Куліша, появляється багато перекладів. Росте література *інтелігентська*, тому що до 1905 року все українське письменство мало народний характер (очевидно, поза Галичиною). Література призначена для середовищ інтелігенції мусіла рости вже й тому, що сама інтелігенція рос-

ла. Характерне світло кидає на це явище поставання т. зв. українських *Громад*, в університетах Росії — від Одеси і Петербургу аж до Томська. Ці *Громади* проявляють немалу життєвість й причинюються тим до національної свідомости молодої інтелігенції за поміччю викладів, дискусій, відчитів, гутірок тощо.

Треба тут однак застерегтися з ототожнюванням української свідомости тієї інтелігенції з аналогічними явищами в Галичині. Процес ународовлення українців чи української інтелігенції в Росії відбувався зовсім відмінно. Винятковість політичних стосунків-відносин тієї держави в порівнянні з Австрією, робили і досі роблять зовсім неможливий природний розвиток української інтелігенції, як ми були свідками в Галичині від 1848 року. Українська інтелігенція в Росії була від кінця XVIII ст. і в переважній мірі осталася до того часу — російською не тільки культурно, але і з почуття політично-народного, а українська мова, не будучи ані мовою школи, ні публічного життя, ані навіть преси (до 1905 р.) осталася попелюшкою до нинішнього дня навіть серед найбільш проукраїнсько настроєних інтелігентів.

Інтелігент українець є завжди росіянином. Він виріс в російській школі і в російській літературі, в публічному житті, як урядник, адвокат, учитель, лікар, учений і т.д., постійно вживає російську мову. Навіть пишучи українською мовою, він думає по-російському, а українська преса є весь час переповнена російськими словами, які в українському тексті пишуться в лапках — російською звучать у вухах українському публіцистові більше природньо, ніж українські слова уживані його компатріотом з Галичини. Та спільність з російськістю витворює в українського інтелігента почуття повної народної близькості з Росією. Почуття, що тягнеться червоною ниткою через уся діяльність у найвизначніших діячів українського відродження — від Костомарова, Куліша аж до Драгоманова і українських соціалістів. Як каже *Діло*, свідомість племінного споріднення українського народу з російським є складовим елементом національної свідомости російських українців. Почуття: народно-державної російськості викликало той ефект,

що український рух в Росії, який дуже відмінний у сфері дії культури, в політичній ділянці потонує цілковито в російському морю.

І тим пояснюється явище, що український рух в Росії — в противагу до галицького, як уже певна політична сила, з якою треба серйозно рахуватися, дотепер (по деяких дуже немічних намаганнях створення власного автономного руху в роках 1905-6) властиво не існує.

РОЗДІЛ X

Перспективи українського політичного руху. — Еволюція політичних поглядів української інтелігенції. — *Історія Русів*. — Шевченко. — Відступ української політичної думки. — Антонович і його роля. — Наслідки аполітичності українофільства. — Федералістична програма Драгоманова. — *Вільна Спілка*. — *Свідомі українці*. — У.С.П., Народовці, радикали і демократи. — Програма автономії України і С. Д. — Програма демократичної партії. — *Спілка*. — Українці в Думі. — Українці в добі реакції. — Гороскопи на майбутнє.

З того, що російські українці нині представляють нас дуже слабкий рух, слабший не лише від руху польського, але навіть від вірменського, грузинського чи латвійського, що ще довго будуть займатися будовою фундаментів своєї майбутньої народної політики. — то це ще не каже, що цей рух можна недобачувати чи знецінювати. Навпаки, цілком певно, що має він стільки життєздатної сили, що переборовши всі перехідні стадії розвитку, стане свідомим політичним рухом. Гарантія того є з одного боку народна солідарність українських мас, селянської, робітничої і дрібно-міщанської, з другого — вплив на українську інтелігенцію місцевої людности з її всестороннім народним життям.

Якщо російська Україна в 1905 році була в такому стані, як Галичина в 1848-му, то тут є і значні різниці. Передовсім, українці в Росії можуть використати ту культурну і політичну працю, яку зроблено в Галичині. Дальше йдуть ті інтелектуальні та матеріальні засоби, які має російська Україна, в порівнянні з засобами руських *хлопів і потів* в Галичині в 1848 році, то вони є кольосальні.

Беручи сказане до уваги, можемо скоріше чи пізніше сподіватися, що прийде розвиток і ріст українського руху в політичній ділянці. А то для нас має велике значення, бо небайдужим є для поляків, а демократичного їх відламу зокрема, в якому напрямку покотитися політична еволюція серед української спільноти і краю, з яким нас еднає стільки спільних ниток. Ми повинні уважно приглядатися етапам того розвитку, бо та части-

на польського народу, що мешкує в Україні, хоче чи ні, буде муіти ділити її долю. У зв'язку з тим, побажано, щоб на політичному полі українські поляки в якнайкоротшому часі дійшли до повного порозуміння з українцями, щоб рука-в-руку, спільно працювати для добра і майбутнього того краю, який є власністю усіх тих, що його мешкують.

Хотячи ближче запізнатися з сучасним станом політичних аспірацій українського руху, треба кинути оком взад й придивитися до тих доріг, якими прямувала українська інтелігенція від перших хвилин, як пробудилася й збагнула свою народну свідомість.

Перші основи новочасної української літератури заклали — Котляревський, Гулак-Артемівський, не мали ніяких політичних елементів. Централістична господарка Росії, зовсім свідомо, відкрито і послідовно прямувала до затертя всіх відмінних прикмет, вигубила майже комплетно всі прояви будь-якої сепарації, які проявилися після прилучення України до Москви і які знайшли свій найвиразніший вислів в русі, що його започаткував Мазепа. Український люд, гноблений в кріпацтві, відставав культурно, шляхта русифікувалася. Автор *Енеїди* — Іван Котляревський, має досить туманне поняття про український нарід, як відмінний і самостійний й не має, як ми нині кажемо, ніякої національної свідомости. Те саме можна сказати майже про всіх українських письменників аж до часу Шевченка. Гулак-Артемівський дуже тішиться із тріумфу царських військ над поляками в 1831 році і з того, що *Пашкевич видавив з ляхів увесь жир*. Квітка пише речі просто сервілістичні, а в *Листах до любезних земляків* відкрито хвалить пануючий лад. Амброзій Метлицький називає Москву *рідним краєм* і т. д. Словом, ані один з тих письменників-українців не то, що не проявив якихось сепаратистичних тенденцій, але навіть не згадав про федеративні ідеї.

Єдиним виявом українського автономізму, була слава на *Історія Русів*, довго приписувана митрополитові Копицькому, а справді її написав коло 1810 р. Василь Полетика. Ця *Історія* не мала одначе в собі нічого етнографічно українського. Написана людиною, яка уважала

себе росіянином і вживала російську мову, *Історія Русів* мала за ціль висказати потребу конституції в Росії, при чому Полетика порівнював нову конституцію з давнім козацьким ладом. *Історія Русів* насичена ненавистю до поляків й оповідає несотворені речі про ляхів. Багато з тих фактів, мимо того, що були потім засуджені істориками росіянами і поляками, блукають до нині по різних підручниках і творах російських белетристів.

Щоїно у Шевченка стрічаємося із зовсім ясною національною свідомістю і висловленими поглядами про минуле і сучасне України. Шевченко зовсім добре розумів відмінність українського народу від росіян і від поляків, а в своїх поезіях зовсім свідомо виступив проти централістичних заряджень Петра I і Катерини II. Його симпатії були на боці козацької Гетьманщини, яку він не дуже ідеалізував. Боліла його зрада козацької старшини, яку називав *варшавським сміттям, болотом, підніжками Москви*, п'ятував ренегатів, з огидою писав про тих землячків, обмосковлених, що то

*По московськи так і чешиуть,
Сміються та лають
Батьків своїх, що з малечку
Цвенькати не вчили*

*П'явки, п'явки! Може батько
Останню корову
Жидам продав, поки навчив
Московської мови!*

Там, де говорить про минуле, стає на козацькому становищі, але, наприклад, в закінченні *Гайдамаків*, боліє над тим, що слов'янські діти впивалися кров'ю. *Добре, що минули ті часи*, каже у вірші до Броніслава Залеського, про *відновлення тихого раю з поляками*. Вглив *Історії Русів*, збігається у Шевченка із впливами польської романтичної поезії, і від зустрічей із засланими-поляками, як Б. Залеським, Желіговським та ін. Польські впливи розбудили у Шевченка неясні ідеї про самостійність України, про її змагання до волі.

У *Заповіті* висловив Шевченко ті думки про боротьбу проти гнобителів найясніше:

(Автор цитує повний *Заповіт*).

Шевченко репрезентує вершок народно - політичної свідомості України. Геніяльна інтуїція сина народу, підказала йому те, на що не могли здобутися українофільські інтелігенти, які після розгрому Кирило-Методіївського Братства, відступили взад із своєю політичною українською думкою, потопаючи в хвилях неясного й утопічного федералізму, всеслов'янського чи східно-європейського. І Костомарів, і Куліш доказували, що українці нездібні до самостійного політичного життя, що їх об'єднання з росіянами було конечністю і що українці без росіян, ані росіяни без українців не дадуть собі ради.

Навіть там, де українофільські провідники могли зовсім відверто висловлюватися, в еміграційній пресі, вони обстоюють всеросійську єдність, хоч уважають відокремлення української території в майбутньому слов'янському зв'язку, у самостійну цілість (стаття Костомарова в *Колоколі* Герцена). Але і ті слабі проблиски політичної свідомості, які бачимо у Костомарова й українофілів, які об'єдналися довкола петербурзької *Основи* зазначають на довго під впливом Антоновича і його київських приятелів.

Коли в переддень повстання 1863 року українофіли чуються ослабі, щоб відіграти самостійну роль і мусять зайняти політичне рішення: або йти рука-в-руку з польськими демократами і повстанською Польщею проти царату, або виступити проти Польщі, то Антонович і його приятелі вибирають саме це останнє. Вправді це рішення було задокументоване милозвучними демократичними фразами (славна *сповідь* Антоновича, поміщена в *Оснoві*), одначе, коли польська демократична молодь, яка не менше Антоновича любила український народ, гинула на полі збройної боротьби, або в казематах царських тюрем чи на засланні, Антонович, прийнявши православ'я, робив урядово-професорську кар'єру. А серед катів Польщі не бракувало українофілів, як, наприклад, поміч-

ник Муравйова, Олекса Стороженко або також *урядуючий* в Королівстві спільно з Мілютіним, Куліш...

Поведінка українофілів в 1863 році і рішуча їх постава закинення всякої політики відтягнули українську справу на кільканадцять років. Наступні покоління, що збудилися до політичної діяльності на ґрунті української відрубності, мусять її починати, нав'язуючи до Кирило-Методіївського Братства і всеросійських федералістичних мрій.

Аполітичність українофільства після 1863 року штовхнула всі живіші й активніші чинники української молоді до російського табору. В російських ліберальних і радикальних рухах українці завжди брали активну участь, але ніколи не сепарувалися від росіян. Серед російських революціонерів було немало українців, не тільки з походження, але і з свідомости. Вистачить згадати Лизсгуба, Кибальчича, Кравчинського-Степняка, Волховського. Але український рух користи з них не мав. Навпаки, це лише запевняло росіян, що український революціонер нічим поза вимовою літери «г» від великороса не відрізняється, ніяких інших бажань не має, отже фактично є таким самим, як він — росіянином.

Видавана в Женеві від кінця вісімдесятих років *Громада Драгоманова*, ставить програму загально-російську, нав'язуючи до ідей Кирило-Методіївського Братства. Признаючи позитиви й користі від державної незалежності для кожного народу, *Громада* однак, не бачить потреби прямівання до політичного сепаратизму ані для України, ані для Галицької Русі. Проповідує, однак, конституційність, але збиває *бунтарські* погляди революційних народників, поборює навіть народників російських, покладаючи всі надії на рух *земств*, які мають переробити Росію на федеративні рейки. *Громада* пропонує об'єднання усіх недержавних народів (українців, білорусів, литовців, латвійців, естонців, вірмен, грузинів, румунів, жидів) для боротьби проти бюрократичного уряду Росії і з перевагою народів державних (росіян, поляків і балтійських німців).

Обширно і з деталями федеративний план Росії поданий в брошурі *Вільна спілка* (1884), що проєктує Ро-

сію, поділену на 20 автономних країв, на чисто етнографічному принципі. Тільки там, де одна національність займає надто широку площу, вона ділиться на дві, або більше. В той спосіб український терен розпадається на чотири краї, чи кантони. Програма *Вільної спілки* є дуже ліберальна. Прямуює вона до здобуття: 1) прав людини і громадянства, як підставової засади особистої гідності і розвитку; 2) самоурядування, як необхідного фундаменту до запевнення суспільної справедливости. Частина суспільно-економічна є явно неясна. Від соціалізму *Громади*, тут вже мало що осталося, якщо згадати, що подана лише про удержавлення копалень, вод, лісів, залізниці.

Під впливом Драгоманова, як вже знаємо, постає в Галичині радикальна партія, що має деякий вплив і на Україну, де в дев'ятдесятих роках XIX століття, відділилася мала група й засновано радикальну партію. Вони нав'язали контакти з Галичиною й пробували ширити в Україні ті засади, які висловлювали руські радикали в своєму органі *Нарід*. Великого успіху вони не мали і більшість українофілів ступаючи боязливо на шлях політичної дії, як це робила Галичина, попирали народовців і їх угодову політику, яку в Києві заініціював Антонович. Пропаганда Драгоманова і його галицьких звелічників, діставалася і до тих українських осередків, які з радикалами не солідаризувалися.

Під впливом тієї пропаганди назовні українського табору можна було завважити деяку еволюцію в народному і демократичному напрямі. Українські демократи говолі консолідуються й подають в галицьких і буковинських органах преси, що вони є *свідомі українці*.

Ці *свідомі українці* становили наприкінці минулого XIX століття найенергічнішу і найсвідомішу групу серед українофілів. Їхня національна свідомість, як на ті часи, дійшла була до найвищого ступеня. Значна частина їх, поступово уживала українську мову і навіть незле нею розмовляла. В рядах *свідомих українців* можна було зустріти здібних письменників і публіцистів, а вся популярна література була центром їхньої праці. Погляди свої ця група, звичайно публікувала в чернівецькій *Бу-*

ковині. Між тими публікаціями вирізнялася праця П. Вартового п. н. *Листи з Наддніпрянської України*, у якій цей влізачний публіцист дав дотеперішній огляд українського руху і подав програму *свідомих українців*. Головне їх завдання, — це здобуття права громадянства для української мови в церкві, в школі, в судієництві та серед інтелігенції. Вони хочуть піднести добробут і культурний рівень мас, переробити інстинктовних українців на свідомих. Уважаючи українців за зовсім окремішню національність, вони зрікалися всяких мрій про політичну незалежність. Хоч Україна була б з ібна до самостійного життя, однак нині не можна навіть думати про якісь самостійні пляни. Припускала, що *прийде час, що і Росія так само забезпечить нам такі національні права, як Австрія гарантувала русинам*. Та сама група заявила у *Визисні віри молодих українців*, що хоче повної автономії для всіх народів російської держави на засаді децентралізації найдрібніших адміністративних одиниць (повітів, громад тощо).

Цікаво, що група *свідомих українців* не виявила ніякої ненависти до поляків. Наприклад, Вартовий у згаданій статті пише: *Українці мусять погодитися з ляхами. А тоді, коли погодяться, коли одні одним не будуть перешкоджувати в роботі, а допомагати, — тільки тоді зможуть воювати проти спільного ворога, який з ляха і з українця хоче зробити москаля; одного маємо ворога, стільно мусимо поборювати його, а не борікатися між собою*.

З того самого середовища, як видається, походила брошура *Поневолений нарід*, видана російською і французькою мовами, у якій подано весь перелік переслідувань, яких зазнали українці від російської бюрократії. Але і в тій брошурі (1895) не знаходимо ніякої радикальнішої політичної думки від перефрмування Росії на якийсь демократичний організм. Взагалі свідомість *свідомих українців* не могла бути гіршою, ніж вона була.

В 1897 році відбувся в Києві з'їзд, який об'єднав лише в доволі свободну цілість свідомі елементи українського життя на демократичному ґрунті. Постала таким чином організація української інтелігенції, яка фактич-

но не має жодного зв'язку з народом, до якої увійшли ідейні люди з радикального та безпартійного бльоку.

Довший час українські соціалісти не становили жодної окремої групи. Частина їх належала до С. Д. (соціалістів - демократів), частина до С. Р. (соціалістів - революціонерів), а частина оставалася з радикалами. Щойно на початку ХХ століття починає кристалізуватися самостійна українська соціалістична партія.

У 1900 році, у Львові виходить брошура, видана в імені першої стисло партійної української організації — т. зв. РУП (Революційна Українська Партія) п. н.: *Самостійна Україна*. Автори брошури виходять з założення, що кожна національність прямус до власної незалежної держави, бо тільки така дає народові необмежену можливість всестороннього інтелектуального і матеріального розвитку й добробуту. Уважаючи такий висновок як бездискусійний, автори брошури розглядають, чи політична свобода для українців є потрібна і знайшовши, що так, — брошура заглиблюється в минуле й проголошує історичне право України на політичну самостійність.

Україна, об'єднавшись з Росією на засаді Переяславської угоди (1654), становила зовсім самостійну державу, сполучившись з Московською державою, як вільний із вільним, як рівний з рівним. А тому, що Росія не дотримала ані одного із пунктів домовлення, Україна має право витягнути із того логічні висновки. Взагалі, ця брошура уживає таку аргументацію, що неможливо бути певним, що йдеться про соціалістичну групу, хоч усі пізніші видання РУП мають зовсім соціалістичний характер і сама ця партія переформувалася згодом на організацію доктринерсько-соціал-демократичну.

Одночасно з появою *Самостійної України* вийшла програма У.С.П. (Українська Соціалістична Партія), яка була дослівним перекладом програми ППС (Польської Партії Соціалістичної), пристосованої до українських обставин. Була це соціалістична програма, яка вимагала української демократичної республіки, а що УСП прямус до того, то заявляла, що прагне діяти в братньому союзі з соціалістичними партіями Польщі і Росії.

УСП приступила до видавання партійної газети, але належної діяльності не проявила і по якомусь часі зникла.

Інакше малася справа з РУП, яка поволі зростаючи, стала поважним чинником українського народного життя.

Створила вона українську соціалістичну літературу, зложила цілий ряд організацій, взяла участь у великих земельних заворушеннях в Полтавській області 1902 року і одночасно перебула внутрішню ідейну революцію. З групи чисто націоналістичної переросла на партію соціально-демократичну, що видно із регулярних змін її програми, аж вкінці, у 1905 році назва РУП змінюється на назву *Українська соціально-демократична політична партія*, яка приймає програму автономії України.

Українці-незалежники вже перед тим виступили з РУП, закладаючи власну, чисто націоналістичну *Українську Народову Партію* (УНП), що голосила війну проти всіх чужих рухів в Україні. Серед її небагатьох видань на увагу заслуговують характерні *Десять заповідей*. Друга із тих заповідей звучить: *Всі люди є твоїми братами, але москалі, ляхи, мадяри, румуни й жиди — то вороги нашого народу, поки панують над нами і використовують нас*. Третя виглядає так: *Україна для українців! Отже вигоніть усюди з України чужих гнобителів*. Треба додати, що ця партія уважає себе соціалістичною, як зрештсю усі українські групи, що поставали в бурхливій 1904 - 5 роки.

Тогочасні події причинилися до поживлення діяльності української інтелігенції. Постають: *Українська радикальна партія* і *Українська демократична партія*, яка спочатку не провадить зовсім ніякої акції й тому радикальна партія може втішатися усі іхами, починаючи творити вибрані політичні бібліотеки для народу із галицьких видань. Після 30 жовтня, коли постає можливість явного існування українських політичних партій, як появилися перші українські газети, український рух росте швидко і всі сили української інтелігенції зосереджуються в двох партіях — Соціально-демократичній і Демократично-радикальній, до якої перейшли демократи. Програма першої повністю відповідає прог-

рамам інших соціально-демократичних партій. Варто лише звернути увагу на її становище в питанні народних прав України. Для того подаю повністю одну з ухвал Другого З'їзду У.С.Д.:

Зваживши на те, що процес економічної централізації є тільки одною із сторін економічної еволюції, а другу становить економічна децентралізація, яка тягне за собою децентралізацію політичну; зваживши, що демократизація державного ладу, вимагає децентралізації праводавства, адміністрації і судівництва, що в інтересі усунення, — якщо це є можливе серед капіталістичної спільноти — усякого пригноблення спільноти, кінечним є віддання в руки представництва народно-територіальної одиниці, — II З'їзд УСДПР в інтересі розвитку класової боротьби і продуктивних сил в Україні, приймає до своєї програми постулат автономії України, з окремим законодагним сеймом в тих справах, які відносяться виключно до народу, який замешкує Україну.

Українські соціал-демократи видали також теоретичне узasadнення постулату автономії України (М. Норш: *Про автономію України*).

На автономічному становищі стоїть теж Українська радикально-демократична партія. Програмові домагання тієї партії були сформульовані в цей спосіб:

Домагаємося, щоб в Росії був заведений справжній конституційний й демократичний лад. Як тільки збереться Державна Дума, вона мусить дотильнувати, щоб насправді існувала свобода слова, друку, зборів, об'єднань, страйків і релігії. Одночасно скасувати кару смерті. Треба постановити, щоб ніхто не міг бути покараний без рішення суду, який теж має рішати про ревізії й арешти. Має бути проголошена загальна амнестія. Наші послы мають домагатися заведення загального, безпосереднього, рівного і таємного голосування при виборах до Думи. Дума має право розв'язувати різні проблеми — за згодою царя — встановляти нові закони, змінювати дивні, мати нагляд над працею усіх міністрів і урядників, які мають відповідати перед Думою за всі поступки. Ніякий податок чи витрати не можуть робитися без

відома Думи. Без її відома не можна зтягати державних позик.

Треба зрівняти всіх людей супроги закону без різниці релігії, національності чи статі. Для всіх має бути однаковий суд — публічний, незалежний від властей, з виборними суддями. Усі власті і урядники мають відповідати перед судом за свої проступки так само, як інші громадяни. Поліція має бути в руках суспільних міських чи повітових організацій. Військова повинність має бути скорочена. Військову службу мають відбувати у рідному краю.

Треба негайно завести добрі школи, щоб сіти обох статей училися в тих школах безплатно. Здібні діти мають отримати можливості даліше навчатися. Українські діти мають навчатися українською мовою. Так само в середніх і високих школах має бути допущена народна мова. Українська мова має бути введена в судах і урядах.

Російська держава є дуже велика й в ній живе багато національностей. Важко рядити такою державою із столиці, розв'язуючи там усі найдрібніші справи кожного народу і краю: багато погреб того чи другого народу остануться незаспокоєні. Для того треба, щоб кожний край, замешканий окремим народом, мав право поставлення своєї народної крайової ради й установлював місцеві закони. То значить, що краям і народам треба дати автономію. Наш український нарід мусить мати право заведення автономії України з народною радою, де наші посли будуть дбати про погребі народу. Коли всі народи і краї будуть мати заспокоєні свої потреби, тоді ціла держава буде мати сильні й об'єднані сили, бо ніякий нарід не захоче відділятися від такої держави, а всі будуть боронитися спільно від всякого ворога.

Сільські і міські уряди мусять складатися з репрезентантів всієї людности без різниці станів чи статі і мусять мати право полагджувати всі місцеві справи, або їх буде розв'язувати повітове чи губерніяльне земство, обране виборами (іде перелік, які мають бути ці вибори). Землею має користуватися той, хто її обробляє власними руками. Земля державна, шляхетська, церков-

на — має бути віддана народові (народній раді). Наразі, поки ще земля невикуплена повністю, належить упорядкувати земельну оренду, зменшити державні чинші й поширити права дрібних землеробів — селян.

Фабрики також з часом мають перейти у власність Народної ради. Наразі треба надати права охорони здоров'я й робітничих інтересів, скорочення робочого дня до 8 годин, завести забезпечення робітників, дозволити їм формування об'єднань й мати право страйкувати.

Замість сучасних податків, завести один поступовий податок від прибутку.

Мимо швидкого розвитку, український політичний рух був надто слабкий в переддень скликання першої Думи, щоб відіграти якусь помітну роль. Демократичній партії бракувало підтримки мас і якоїсь організації поза незначним числом інтелігенції. Українські соціальні демократи мали вплив на сільську й маломістечкову робітничу верству, але, так само як інші соціалістичні партії, вони бойкотували вибори до Думи.*

Через те, до Думи навіть не виставлено кандидатів українців. Приступлено до організації власного клубу, але поки до того дійшло, Думу розіграно.

В другій Думі знов знайшлися свідомі українці, які об'єдналися в окремій групі, що входила в склад думської фракції партії праці (трудовики). Українська група видає власний орган *Рідна Справа — Вісті з Думи*, редагований дуже вміло, через що був популярний в Україні. Під впливом української народної opinio, українська група в Другій Думі виступає нарешті з клубу *трудовиків* і стає зовсім самостійним клубом, який стоїть на ґрунті автономії України.

Цей клуб випрацював ряд поправок до урядового проєкту, що відносився до народної освіти. Український клуб домагався: 1) щоб негайно організовано курси ук-

---

* Треба додати, що з партії Соціальних демократів виступила група діячів, які увійшли в склад Соціал-демократів Росії і втворили там територіально-українську організацію *Сілка*, яка скоро затратила будь-які українські ознаки, а навіть виступила проти постулятив автономії України.

раїнської мови, літератури й історії для вчителів; 2) щоб розпочато навчання української мови в учительських семінаріях в Україні; 3) щоб в університетах — Київському, Харківському та Одеському заведено катедри української мови, літератури й історії. Крім того український клуб збирав матеріали до внесків про автономію України, про місцеве самоурядування, про українську мову в суді, церкві і т. д. Заходи ці, однак, ні до чого не довели.

В Росії привчилися не розглядати української проблеми поважно, бо їх не висувала ніяка поважна сила. В днях посиленої революційної сили, — від польської війни аж до упадку московського повстання, коли навіть найбільш відсталі народні групи, якути чи чуваші, будяться до самостійної політичної праці, про українців, як самостійного політичного чинника — зовсім не чулося. Українські політичні діячі вдоволяються поспішно з успіхів, видертих від царизму революцією, розвивають дуже інтензивну культурну роботу, але в ділянці чисто політичної праці здобуваються хіба на творення слабеньких політичних партій.

Отже зростаюча контрреволюційна реакція змела ті зав'язки партій з лиця землі. В третій Думі Україну репрезентує маса темних хлопів і попів чорносотенців, а про якийсь український клуб не може навіть бути мови, партії зовсім позинкали і тільки одна з них соціально-демократична починає відроджуватися в 1909-11 рр.

Культурна робота ковтнула всі інтелектуальні сили України і то праця звужувалася чимраз більше, через більші адміністративні репресії. Жертвами тих репресій падають українські газети, деякі *Просвіти*, наприклад, київська, багато українських діячів емігрує або заслано, а уряд зовсім недвозначно підкреслює, що не буде навіть толерувати культурного українського руху. Чорносотенна преса денунціює український рух, як сепаратистичний, як роботу *польської інтриги* чи *австрійських машин* і можна не сумніватися, що зникнуть і ті невеличкі верстати праці, які здобули українці по 1905 році.

Та треба признати, що багаторічна праця преси й українських об'єднань, зробила свою роботу. І ознак

цієї праці не вдасться урядові затерти. Тому, що національна свідомість глибоко просякла українські селянські маси, робітничі й дрібноміщанські, на протязі кількох років процес українізації мас зробив чималі поступи і треба вірити, беручи аргументи з української преси, що за останні роки українство здобуло більше, ніж за попередніх 30 років. Українцям бракує нині політичних організацій, які могли б використати ті потенційні сили, що нагромадилися в народних масах. Але і ці організації, рано чи пізно мусять появитися і українська проблема стане одною з найбільше серйозних і небезпечних для царату національних проблем.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО

В попередніх розділах ми старалися наświetлити картину розвитку української проблеми в історичному перебігу аж до нинішнього дня. Український простір роздертий на дві* нерівні частини — австрійську і російську — і в обох державах є зовсім відмінні обставини. Коли під Австрією в Галичині і на Буковині українці увійшли вже на рейки конституційного розвитку, то в російському ярмі вони є даліше в полоні бюрократичної самоволі, яка одним почерком пера може зруйнувати цілковито плід праці здобутий за десятки років. В австрійській системі русини становлять *нарід*, в повному значенні того слова-терміну, нарід, який з дня на день збільшує свої культурні, суспільні і політичні вартості, а в російській Україні вони є ще у великій мірі, матеріалом етнографічним, перерібка якого на нарід, залежить від радикальної зміни політичних обставин.

А однак власне тут, на російській Україні, є центр тягару українського питання. Бо про самостійне існування галицько-буковинської Русі не може бути мови, через невелику територію та скомпліковані національні стосунки. Ідеал, до якого прямує кожний нормальний нарід, ідеал незалежності, може статися лише після визволення України з-під російського ярма. І скорше чи пізніше цей ідеал мусить стати практичним гаслом українського народного руху, української демократії.

Сьогодні, як вже знаємо, незалежницькі прямування в Україні майже зовсім не існують. Поширеність опортунізму, як також традиції багатолітньої аполітичності українського руху разом з надіями, що Росія стане *раєм рівноуправлених народів* — все те не дозволяє поширенню гасла незалежності України, яке чути тут і там, щоб воно стало реальним кличем. Але до того мусить дійти.

---

* Угорська Русь з її майже півмільйоною людністю не відіграє ніякої ролі в житті України. Руська інтелігенція в Мадярщині є або змадяризована, або визнає москвофільство в наїнаївнішій формі. З тієї причини народні маси оставлені на себе самих й дотепер були лише об'єктом досліджень учених різних народів.

Життєва практика вкаже на яловість бездумного опортунізму, досвід необхідности політичної боротьби шириться, а банкрутство рожевих мрій, що Росія зміниться — доконають свого. З хвилиною, коли намагання до самостійности України стане реальною програмою української демократії, прийде і момент, що полегшить урегулювання польсько-українських відносин.

Сьогодні це питання знаходиться у стані все зростаючого завогнення. Вправді те завогнення існує лише в Галичині, але не можна закривати очей на факт, що нині ані Галицька Русь від російської України, ані Галичина взагалі від російської окупації не є переділена китайським муром. І галицькі стосунки кидають понуру тінь на стосунки польсько-українські в російській займанщині. Розгуляний націоналізм знаходить попертя і закордоном. Скарги на гноблення і переслідування русинів в Галичині, часто недоказані й часто роздуті в цілях агітаційних, знаходить гостинність на шпальтах української київської преси. І там викликає великий ефект, зокрема, що із скаргами на русифікаторську політику Росії треба бути дуже поміркованим.

В результаті російський українець, позбавлений найелементарніших народних і мовних прав у себе вдома, читаючи щодня жалі і скарги львівських кореспондентів на *польське гноблення*, дає себе переконати і вірить, що те гноблення є гірше від того, яке він має в Росії. Постає аналогія до стосунків в Королівстві перед 1905 роком, коли через свобідну пропаганду на гноблення поляків прусаками, пересічний поляк, який не мав і десятої частини тих прав, що мав поляк в Прусах, був однак свято переконаний, що то полякам найгірше під прусаками, а не під росіянами.

Не хочучи порівнювати пруської займанщини з положенням в Галицькій Русі, бо тільки несумлінність руських полякожерів може таке робити. Між пруською займанщиною і Східною Галичиною не можна вести ніякої паралелі. Бо русини помімо всього тягару народної роботи, яку мусять вести, є правдивими панами в порівнянні з познанчиками чи горішними шлезачками. Мовою їхньої народної школи, середньої і десятка універси-

тетських кафедр є мова українська, вона є в суді, уряді, в громаді й немає якихось виняткових обмежень, що відносилися б лише до русинів. Припаймні не хочу твердити, нібито ті права, які здобули галицькі русини є заслугою поляків, бо вони є результатом енергійної, відданої боротьби самих русинів, це їхній здобуток, так само, як чисельна преса, як діяльність культурних й освітніх установ, як діяльність економічних, суспільних і політичних організацій.

Багато ще остається галицьким русинам до здобуття, ще досить праці мусять покласти для будови свого майбутнього, стерпіти багато обманств, щоб реалізувати насправді ті права, які теоретично вже здобули. Польсько-руська боротьба буде тягнутися, вона неминуча там, де дві національності — одна упривілейована, а друга понижена — замешкують той самий край. В тій боротьбі і одна і друга сторона будуть допускатися надужити і вибриків, часто досить несмачних, бо з одного і другого боку будуть вилізати крайні націоналістичні елементи, шовіністичні, які не перебирають в засобах.

Немає такого огидного факту, з одного боку, щоб не дорівнював такому ж, з другого боку. Кокетування німців і обридливе прусофільство українських націоналістів, чим же воно гірше від підтримування польськими сферами руських москвофілів? Обридливі пашквілі Равітув-Гавронських, Раціборських і т. д., не стоять вище болота, яким обмазують все, що польське різні Сембратовичі. Слово польське не поступається Ділові в шовіністичних вискоках брехні, спотворности і донощитства. А кров руських селян, пролята під час виборів хіба менше цінна від крові поляка — намісника австрійського цісаря?

Боротьба ведеться і не перестане. І якщо справжня демократія обох народів може щось зробити, то хіба старатися про те, щоб та боротьба не прибирала огидних форм, щоб не було в ній ні крові, ні болота, а більше ширших поглядів, що виходили б поза кордони повіту чи провінції, більше розуміння для інтересів цілої Польщі і цілої України.

Єдиним виходом з дотеперішньої, здавалось би, безнадійної, ситуації, є оцінка взаємних відносин поляків і українців — по обох боках кордону — із становища незалежності обох країн. Тільки на тій площині, є можливий якийсь МОДУС ВІВЕНДІ, а в дальшому майбутньому союз між поляками і українцями.

Тільки в світлі ідеалу самостійності Польщі і України, демократія обох народів знайде дорогу для поступків, яка послужить і загарантує інтереси народів тих країн. Тільки під гаслом самостійності проблема польсько-руська в Галичині, чи холмська під російською окупацією, дозволить розв'язати проблеми прикордонних конфліктів двох народів, які живуть на взаємній шахівниці, як то є в Галичині чи на окраїнах Холмщини.

ПОКАЖЧИК ПРИЗВИЩ

Антонович Володимир	61, 62, 84, 86, 90, 103, 104, 106, 144, 146, 148
Ангелевич	66
Бадені	107, 108
Байрон	89
Бакунін	93, 95
Балицький	132
Балтазар	71
Барвінський Володимир	102, 105
Барвінський Олександр	104
Батій (хан)	17
Белінський Вісаріон	53
Блюмаср	46
Бобринський	116, 132, 133, 134
Богдановіч	51
Брюлов Карл	52
Брюховецький	28
Будзиновський Вячеслав	106, 127
Буліч (проф.)	11
Вагилевич	67, 69, 71
Вацлав з Олеська	68
Вартовий П.	149
Величко Самійло	44
Виговський Іван	26, 27, 97
Винниченко Володимир	136
Вишенський Іван	40
Вітик	109
Вітольд	20
Вовк Т.	85
Володимир Великий	15
Волховський	147
Галка Єремій (пс. М. Костомарова)	54
Гердер	48
Герцен	146
Гліб	81
Глібов Леонід	62
Гнатюк Володимир	12
Гнедич	51

Гоголь Микола	51, 83
Головацький Яків	67, 69, 70, 71, 80, 81
Голуховський, граф	75
Грабіянка	44
Гребінка Євген	50, 52, 60
Греґулевич	62
Грінченко Б.	135
Грушевський Михайло	12, 21, 41, 42, 46, 106, 107, 109, 110, 111, 137, 138, 139
Гулак-Артемівський	49, 60, 143
Гушалеви́ч І.	71
Гедимович Любарт	18, 19
Грабовський Мих.	55
Гонта	82
Давидяк	133
Данило Романович	17, 18
Дідицький Богдан	71, 74
Дідушицький Б.	75
Дмовський	132
Дорошенко	28, 29
Драгоманов Михайло	85, 86, 89 - 96, 101 - 104 106, 110, 111, 141, 144, 147, 148
Дрентельн	99
Дудикевич	133, 134
Думитрашко Раїч	62
Енгельгардт Василь	51, 52
Желіговський (сова)	57, 145
Житецький Павло	85
Жуковський Василь	52
Залеський Бронислав	48, 51, 57, 145
Залізняк	82
Заньковецька М.	99
Затіркевич	99
Зубрицький Діонізій	71, 73
Інокентій IV, папа	17
Іпатій Потій	40
Іречка	72
Казимир (польс. король)	16, 18
Кандиба Олесь	136
Каражиць	66

Карло XII	30
Карпенко-Карий	99, 100
Капніст Олексій	51
Катерина II	30, 145
Качала	94
Качковський Михайло	76
Квітка-Основ'яненко Гр.	49, 50, 51, 59
Кибальчич	147
Колляр	67, 69
Кониський Олександр	48, 62, 82, 143
Копітар	68
Король	133
Костомаров Микола	54, 55, 60, 61, 82, 85, 141, 146
Котляревський І.	46, 48, 49, 50, 51, 59, 61, 66, 135, 143
Коцко А.	112
Коцюбинський Михайло	136
Кравчинський-Степаняк	147
Кропивницький Марко	98, 99, 100
Куземський	70
Куліш Пантелеймон	54, 55, 60, 61, 74, 82, 83, 88, 89, 103, 140, 141, 146, 147
Лавров	93, 95
Лебединець	80
Лебедінцев	74
Левицький (єпископ)	65, 68, 70, 106
Лепкий Богдан	35
Лизогуб	147
Лисенко Микола	97
Литвинович	70
Ліндй	66
Лотіс-Меліков	98
Людвик (польс. король)	18, 20
Лямпе Франц	52
Магомет IV	29
Мазепа Іван	29, 30
Максимович	55
Мальчевський	48
Маркевич	44
Марковичева (Вовчок)	61, 62, 76

Мартос Петро	52
Менглігікрірей	5
Метлинський Амброзій	49, 50, 51, 143
Меттерніх	70
Міклосіч	10
Мілютін	147
Міцкевич Адам	54, 88
Могила Петро	40
Могильницький	65
Мономах Володимир	34
Мстиславович Роман	16
Муравйов	147
Нечуй-Левицький Іван	84, 97, 98
Наумович Іван	71, 76, 78, 101
Нідерле	12
Окуневський Теофіль	109
Остапчук	109
Острозький Конст.	38, 40
Охримович Володимир	106
Павлик Михайло	93, 102, 106, 109
Павловський	48, 66
Падуро Тимко	51
Пашкевич	143
Петрицький	127
Петро I -ий	30, 145
Петрушевич Антін	71
Плешкевич	68
Площанський	101
Погодін Михайло	72, 73, 74
Полетика Василь	48, 143
Полоцький Семен	41
Потебня	84
Потоцький Андрій, граф	112, 116, 131, 132
Пропокович Теофан	41
Пчілка Олена	137
Равіта-Гавронські	159
Раковецький	66
Раціборський	159
Рильський Т.	61
Рогатинець Юрій	39

Романенчук Юліян	104
Ростовський Дмитро	41
Руданський Степан	62
Рудченко Панас (Панас Мирний)	84, 85, 98
Руліновський	55
Русок В.	12
Рутський В.	40
Сагайдачний Петро	23
Садовський	99
Самійлович, гетьман	6, 29
Самовидець	44
Свидницький Анатолій	62
Свідзінський	55
Сембратович	159
Сераковський	57
Січинський Мирослав	112, 131
Скарга Петро	40
Скорина Франко	40
Сковорода Григорій	44
Смолятич Климентій	34
Смотрицький Мелетій	40
Снігурський	65
Собеський Ян	29
Соболевський	6, 33
Сошенко Іван	52
Ставинецький Епіф.	41
Стадіон, граф	70, 122
Стапінський	127
Старицький Михайло	84, 97
Стороженко О.	62, 147
Сумцов М.	139
Суражський Василь	39
Тобілевич Іван (Карпенко-Карий)	98
Трильовський	106, 109
Троїденович Болеслав	18
Туровський Кирило	34
Устіянович Микола	71
Устрялов	54
Федькович Юрій	76, 78

Фійоля Швайтольд	38
Франко Іван	37, 93, 102, 103, 106, 109, 110, 111
Ханеґко	28, 44
Хмельницький Б.	23, 24, 25, 26, 55
Хмельницький Юрко	26, 27, 28, 97
Ходаковський	48
Цеглинський	127
Чубинський Павло	84
Чужбинський Афанасій	62
Шашкевич Маркіян	66, 67, 69, 120
Шафарик	66
Шевченко Тарас	51 – 59, 82, 85, 88, 140, 143 145, 146
Шекспір	83, 89
Ширяєв Василь	52
Шоголів Яків	62
Щуцкі	71
Яворський М.	4
Яворський Степан	41
Ягелло Вл., польс. король	20, 36
Ян-Казимир, польс. король	23
Яросевич	109
Ярослав Мудрий	15

ЗМІСТ

Передмова до українського перекладу	V
Передмова автора	X
Розділ 1.	1
Розділ 2.	14
Розділ 3.	32
Розділ 4.	45
Розділ 5.	64
Розділ 6.	79
Розділ 7.	97
Розділ 8.	116
Розділ 9.	135
Розділ 10.	143
Заключне слово (автора)	157
Показчик прізвищ	XII

